

Sveučilište u Zagrebu
Akademija likovnih umjetnosti
Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina

Nastavni materijal za kolegije:

Uvod u konzerviranje i restauriranje

Restauratorska praksa 1

Konzerviranje i restauriranje polikromije na drvenom nosiocu 1

DRVENA POLIKROMIRANA SKULPTURA U KONTEKSTU SAKRALNOGA PROSTORA 1

autorica: izv. prof. mr. art. Zvezdana Jembrih

Zagreb, 2019.

Tekst naslova Drvena polikromirana skulptura u kontekstu sakralnoga prostora 1

(Klasa: 003-08/19-07/07, Urudžbeni broj: 251-77-10-19-2) kao nastavni materijal za kolegije *Uvod u konzerviranje i restauriranje* - smjer *Slikarstvo* i smjer *Kiparstvo*; *Restauratorska praksa 1 – smjer Kiparstvo*, te *Konzerviranje i restauriranje polikromije na drvenom nosiocu 1 – smjer Slikarstvo* i *smjer Kiparstvo* na Integriranom sveučilišnom preddiplomskom i diplomskom studiju *Konzerviranje i restauriranje umjetnina*, pozitivno je ocijenjen i odobren od povjerenstva u sastavu:

izv. prof. dr. sc. Ante Crnčević (Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu); red. prof. mr. art. Tamara Ukrainčik (Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina Akademije likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu); izv. prof. mr. art. Andrej Aranicki (Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina Akademije likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu).

Autorica teksta pridržava sva prava. Nijedan dio ovoga nastavnog teksta ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnog odobrenja nastavnice, te pravilnog navođenja izvora.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	4
UVOD	5
1 UVOD U PROBLEMATIKU DRVENE POLIKROMIRANE SKULPTURE U KONTEKSTU SAKRALNOGA PROSTORA.....	6
2 PROPADANJA, IZMJEŠTANJA I DEVASTACIJE	8
2.1 ULOGA KATOLIČKE CRKVE U OČUVANJU SAKRALNE BAŠTINE	13
2.2 LITURGIJSKI PREDMETI <i>IN SITU</i>	18
3 CRKVENA OPREMA	21
3.1 IZVORI PODATAKA	21
3.2 GLAVNI DIJELOVI CRKVENE OPREME	28
3.3 EVIDENTIRANJE CRKVENIH INVENTARA	52
4 UMJESTO ZAKLJUČKA	54
5 LITURGIJA - DODATAK NASTAVNOM TEKST.....	58
5.1 LITURGIJSKI PROSTOR.....	61
5.2 PROMJENE U LITURGIJI; PROMJENE U SVJETONAZORIMA – PROMJENE U SADRŽAJU I FORMI.....	65
5.3 PROMJENE NAKON DRUGOG VATIKANSKOG KONCILA.....	70
6 POJMOVNIK	78
7 LITERATURA I IZVORI.....	85
POPIS I OPIS FOTOGRAFIJA.....	90

PREDGOVOR

Nastavni tekst **Drvena polikromirana skulptura u kontekstu sakralnoga prostora 1** namijenjen je studentima Odsjeka za konzerviranje i restauriranje umjetnina na Akademiji likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu. Kreiran je kao pisani materijal za kolegije *Uvod u konzerviranje i restauriranje – smjer Slikarstvo i smjer Kiparstvo* na drugoj godini; *Restauratorska praksa 1 – smjer Kiparstvo* na drugoj godini; te *Konzerviranje i restauriranje polikromije na drvenom nosiocu 1 – smjer Slikarstvo i smjer Kiparstvo* na trećoj godini Integriranog sveučilišnog preddiplomskog i diplomskog studija Konzerviranje i restauriranje umjetnina.

U dodatku ovoga nastavnog teksta (poglavlje 4. Liturgija), koji je polazište za razumijevanje ostalog teksta, studenti se upućuju u osnovna znanja o pojmu i značenju liturgije i liturgijskoga prostora.

Kroz nastavni tekst se ukazuje na uzroke i posljedice promjena i devastacija koje su se događale i koje se događaju u liturgijskim prostorima kroz povijest i u današnje vrijeme. Predočava se važnost povijesnih pisanih podataka o crkvenoj opremi – kanonskih vizitacija i ostalih arhivskih izvora. Slijedi prikaz i objašnjenje glavnih dijelova crkvene opreme, s naglaskom na konzervatorsko-restauratorske aspekte drvene polikromirane skulpture *in situ*. Pojmovnik na kraju rasvjetljuje neke često korištene pojmove koji se susreću u tekstu, a čije značenje i podrijetlo nisu dovoljno poznati studentima.

Osnovni cilj teksta je kontekstualizirati ulogu i značenje drvene polikromirane skulpture u sakralnom – liturgijskom prostoru kroz povijest i danas, te osvijestiti i naglasiti ovaj vid interdisciplinarnoga pristupa konzervatorsko-restauratorskoj problematici sakralne kulturne baštine.

Razrada teme nastavlja se i proširuje u nastavnome tekstu **Drvena polikromirana skulptura u kontekstu sakralnoga prostora 2**.¹

¹ Nastavni tekst **Drvena polikromirana skulptura u kontekstu sakralnog prostora 2** govori o oblikovanju u drvu kroz prošlost, zatim naznačuje simboliku osnovnih materija – drva, boje, zlata i srebra, koje tvore drvenu polikromiranu skulpturu, potom donosi osvrt na drvenu polikromiranu skulpturu od prapovijesti do suvremenoga doba, daje uvid u funkciju i značenje oltara, s prikazom i objašnjenjem osnovnih dijelova oltara i njihova nazivlja, te kratki osvrt na razvoj oltara u kršćanskoj liturgiji od ranoga kršćanstva do danas. U zaključnome dijelu naglašava se potreba interdisciplinarne suradnje institucija, tj. prije svega ljudi koji čine institucije, na putu valorizacije, očuvanja i zaštite sakralne baštine, čiji velik dio čini drvena polikromirana skulptura u liturgijskoj funkciji.

UVOD

Značajan dio pokretne kulturne baštine na tlu Hrvatske – drvena polikromirana skulptura – većim se dijelom još uvijek nalazi *in situ*, u prostorima za koje je stvorena. Najčešće su to sakralni prostori – oni u kojima se održava liturgija.

Kao i drugi liturgijski predmeti, drvena polikromirana skulptura iznikla je tijekom povijesti iz kršćanske liturgije i izvorno je njezin nedjeljiv dio. Razumijevanje, uvažavanje i ugradnja toga konteksta u cjelokupnost istraživačkih i konzervatorsko-restauratorskih postupaka od velike je važnosti za ispravan pristup zaštiti, očuvanju, valoriziranju i interpretaciji pojedinih skulptura kao i crkvenih inventara u cjelini.

Osnovi cilj ovoga nastavnog teksta jest predočiti važnost toga konteksta i dati uvid u njegove različite segmente.

Slikovni prilozi uz tekst donose vizualna pojašnjenja slijedeći tematske cjeline, a većinom prikazuju odabrane situacije *in situ* dokumentirane u okviru nastave, terenske nastave, restauratorske prakse te seminarских i diplomskih radova studenta, kao i pojedine rezultate konzervatorsko-restauratorskih radova u nastavi stručnih kolegija Odsjeka za konzerviranje i restauriranje umjetnina, posebice kolegija *Restauratorska prakse 1, Konzerviranje i restauriranje polikromije na drvenom nosiocu 1 i 2*, te *Izrada diplomskog rada*. Time se studentima približavaju način, tijek, ciljevi i ishodi nastave u navedenim kolegijima, te ih se uvodi u samostalno pripremanje, provođenje i prezentiranje istraživačkih i konzervatorsko-restauratorskih postupaka.

Proširena i razrađena dodatna znanja iznose se tijekom nastave, kao i tijekom terenske nastave, u skladu sa silabusima ovih predmeta. Dodatni sadržaji predočeni su i u dokumentarnom filmu „Sv. Ambrozije” (autori Zvezdana Jembrih i Dubravko Kuhta), koji također služi kao nastavni materijal u nastavi kolegija autorice ovoga teksta.

Silabusi kolegija nalaze se na:

http://www.alu.unizg.hr/alu/cms/upload/dokumenti/studprog/INFORMACIJSKI_PAKET_ECTS_ALU_2017-02-14.pdf

1 UVOD U PROBLEMATIKU DRVENE POLIKROMIRANE SKULPTURE U KONTEKSTU SAKRALNOGA PROSTORA

Velik dio pokretne kulturne baštine na području današnje Hrvatske sačinjavaju drvene polikromirane skulpture. Većina njih pripada sakralnoj² kršćanskoj baštini³ i još uvijek se nalazi *in situ*, u liturgijskim prostorima – od katedrala, župnih, redovničkih i drugih crkvi do kapela – te kao dio poklonaca i raspela *krajputaša* rasutih u krajolicima diljem Hrvatske. Te su skulpture sastavni dijelovi *živoga tkiva* – fizičkoga, a ujedno i duhovnoga liturgijskog prostora koji kroz vrijeme osmišljava, ispunjava, mijenja i razvija kršćanska liturgija, a na koji utječu i mnogi vanjski čimbenici.

Očuvanje sakralne kulturne baštine pretpostavlja poznavanje, razumijevanje i očuvanje njezina liturgijskog smisla. O tome ovisi opstanak drvene polikromirane skulpture u liturgijskim i drugim prostorima *in situ*. Za to su potrebna znanja s više raznorodnih područja, struka i znanstvenih disciplina. Konzervatorsko-restauratorska struka u svojoj je biti interdisciplinarna, stoga – suradnička. U humanističkim i prirodoslovnim znanostima, kao i u umjetničkome području, na kojemu se upravo i temelji, postavlja pitanja i oblikuje odgovore u hodu kroz vrijeme i kroz mijene, čineći neprestance ono konkretno – istražujući i spašavajući materiju da bi sačuvala cjelovitost i suštinu svakoga (pa i najmanje značajnog) predmeta kulturne baštine. Poznavanje povijesti umjetnosti, ikonologije i liturgike⁴ potrebno je jednako kao i poznavanje ostalih humanističkih i prirodoslovnih disciplina u konzervatorsko-

² Sakralan (lat. *sacer, sacra, sacrum* = svet, nepovrediv, častan) – posvećen; određen (izdvojen) za bogoštovne čine ili za prostor božanskoga, transcendentnoga. Pojam se redovito susreće u sintagmama kao što su *sakralna baština, sakralna umjetnost, sakralna arhitektura, sakralne građevine, sakralni prostor, sakralna skulptura, sakralna glazba, sakralne zbirke, sakralne cjeline...* – ovdje u širem značenju od pridjeva *liturgijski*. Pojam *sakralno* upotrebljavaju autori koji su do sada relevantno pisali o toj problematici (npr. T. Premerl, A. Badurina, R. Ivančević, M. Pejaković, I. Žižić...), a koriste ga dokumenti Drugog vatikanskog koncila.

Pod pojmom *liturgija* (grč. *leiturgia*) misli se na bogoslužne čine Crkve (slavlje sakramenata i nekih drugih slavlja), razlikujući ih od čina pučke pobožnosti (osobne ili zajedničke) pa se pridjev *liturgijski* odnosi na sve ono što pripada liturgiji ili je tijesno s njome povezano: tako se govori o liturgijskoj umjetnosti, liturgijskoj arhitekturi, liturgijskoj glazbi, liturgijskome prostoru, liturgijskim knjigama, liturgijskim tekstovima, liturgijskim predmetima, liturgijskome ruhu, liturgijskim gestama...

³ Najveći dio sakralne kulturne baštine na tlu Hrvatske pripada kršćanskoj baštini, koja je kod nas rasla u krilu Katoličke Crkve i njezine rimske obredne tradicije (rimski obred, uz utjecaje galske i franačke liturgijske tradicije). U pojedinim krajevima, u grkokatoličkim zajednicama umjetnička baština iznjedrena je iz bizantske kulturalne i duhovne tradicije. Dio sakralne baštine na tlu Hrvatske pripada i Pravoslavnoj Crkvi, čija se liturgija i duhovnost, a time i umjetnost, naslanjaju poglavito na bizantsku tradiciju. U našim krajevima prisutne su i druge religijske zajednice koje posjeduju svoju sakralnu baštinu. Ona je zastupljena u znatno manjoj mjeri unutar kulturne baštine na tlu Hrvatske, stoga taj segment nije tematiziran u ovoj radnji.

⁴ *Liturgika* (njem. *Liturgik*, prema *Liturgie* = liturgija; usp. crkv. grč. *λειτουργικός* = koji se odnosi na obred, obredni) je teološka grana koja sustavno proučava postanak i razvoj liturgijskih obreda, liturgijsku teologiju i duhovnost, kao i druga dodirna područja, npr. liturgijsku umjetnost. Usp. Enciklopedijski članak: *liturgika*, online izdanje *Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža* (1. 1. 2018.)

restauratorskoj struci. U ENCoRE⁵ smjernicama za obrazovanje konzervatora-restauratora⁶ posebno su naglašene ta isprepletenost i ravnoteža različitih disciplina.⁷

Traženje odgovora na pitanja *što? / tko? / gdje? / zašto?* u mnogim disciplinama, pa tako i u konzervatorsko-restauratorskoj struci prethodi potrazi za odgovorima na pitanja *kakvo? / kako? / čime? / (za)što dalje?*

Ovaj je tekst propitivanje tih osnovnih (*prethodećih*) pitanja, te predstavlja uvod i temelj za (pre)poznavanje konzervatorsko-restauratorske problematike drvene polikromirane skulpture, posebice one *in situ*.

Slika 1. Unutrašnjost župne crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama (XVII. - XVIII. st.), liturgijski prostor *in situ*; snimio J. Kokeza 2014.

⁵ ENCoRE = European Network for Conservation-Restoration Education – udruženje osnovano 1997. godine, sa svrhom usklađivanja normi stručnog konzervatorsko-restauratorskog obrazovanja na europskoj razini

⁶ Usp. *Clarification of Conservation/Restoration Education at University Level or Recognised Equivalent*, Encore 3 th General Assembly 19-22 June 2001., Munich, Germany, <http://www.encore-edu.org/ENCoRE-documents/cp.pdf> (7. 4. 2018.)

⁷ „Clarification Paper ENCoRE definira konzerviranje-restauriranje kao empirijsku znanost posvećenu prevenciji i tretiranju oštećenja kulturne baštine. Karakterizira je isprepletenost teorijskih znanja i praktičnih vještina, te uključuje osobnost sustavnog prosuđivanja na etičkim i estetskim osnovama. Ima svoje korijene u umjetnosti i zanatstvu, isto kao i u humanističkim, tehničkim i prirodnim znanostima,“ Usp. VOKIĆ, D. (2010), O epistemologiji konzervatorsko-restauratorske struke, *Godišnjak za zaštitu spomenika kulture*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, str. 34.

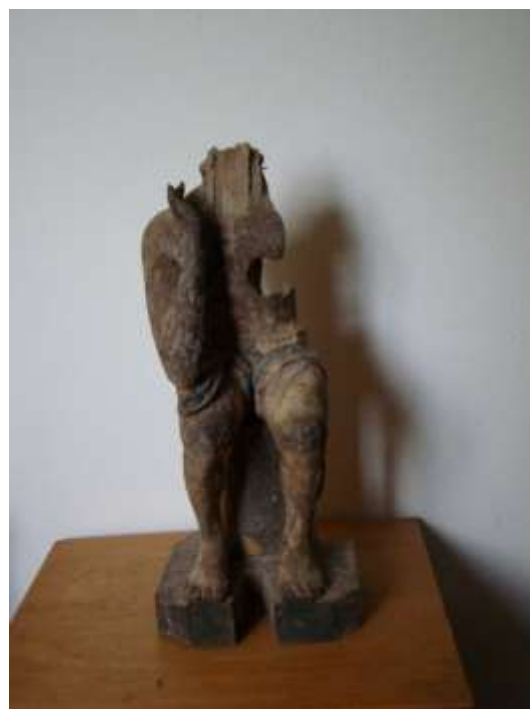
2 PROPADANJA, IZMJEŠTANJA I DEVASTACIJE

Mnoge su drvene polikromirane skulpture (kao i drugi dijelovi crkvenih inventara) tijekom prošlosti izmještene iz svojih liturgijskih prostora s kojima su sačinjavale cjelinu. Većina tih skulptura izvorno je egzistirala u kontekstu većega sklopa – glavnoga i bočnih oltara, propovjedaonice, pjevališta ili pak neke druge *inscenacije*, u suodnosima s ostalim inventarom u službi liturgije. Rijetko je koja skulptura stajala samostalno,⁸ ali i takva, bila je ugrađena u scenarij liturgijskoga prostora i liturgijskoga zbivanja.

Izdvojenima iz toga prostora, izmještenima iz svoje prvotne namjene i uloge, *dekontekstualiziranim* skulpturama (kao i slikama i ostalim liturgijskim predmetima) promijenjeno je / poremećeno izvorno liturgijsko-duhovno značenje kojega su bile nositelji i (su)dionici.

Slika 2. Bočni oltar Ranjenoga Isusa u kapeli sv. Križa (XVIII. st.), Župa Blažene Djevice Marije od Pohođenja, Marija Gorica, snimila Z. Jembrih 2010.

Slika 3. Ostatak drvene (nekad polikromirane) skulpture Ranjenog Isusa (XVIII. st.?), sakralna zbirka franjevačkog samostana sv. Antuna Padovanskoga u Čuntiću, snimila Z. Jembrih 2013.

⁸ Npr. raspela, skulpture pojedinih svetaca (titulara i zaštitnika), procesijske skulpture ili skulpture koje služe samo povremeno u liturgiji (Uskrsli Krist, ležeći Krist u Božjemu grobu, skulpture i inscenacije jaslca i sl.).

Nebrojene drvene skulpture kao i cijeli crkveni inventari zauvijek su nestali, ne samo zbog neminovnog propadanja tijekom vremena koje zahvaća materiju i materijalne ljudske tvorevine. Krhkost drvenih polikromiranih skulptura, izrađenih od materijala izrazito podložnih propadanju čak i u stabilnim uvjetima, jedan je od razloga zbog kojih danas na tlu Hrvatske postoje samo iznimno rijetki sačuvani ili djelomično sačuvani artefakti te vrste stariji od XIV. stoljeća. Ako pak promatramo (posebno osjetljivu) polikromiju na ionako prorijeđenim drvenim skulpturama iz vremena prije XVII. stoljeća, moći ćemo nabrojati tek nekoliko drvenih polikromiranih skulptura s gotičkim ili kasnogotičkim oslicima koji su danas djelomično sačuvani.

Potresi, požari, loši uvjeti uzrokovani siromaštvom (posebice u ruralnim krajevima),⁹ preseljenja i opadanje broja stanovništva, promjene društvenih i političkih, a vezano uz to i ekonomskih kao i ekoloških prilika, dovodile su (i danas dovode) do zapuštanja i napuštanja starih sakralnih objekata¹⁰ i do osipanja njihova inventara.¹¹ Takvi objekti i mikroczeline oko njih – potencijalni *kulturni krajolici*¹² – od velike su važnosti za našu kulturnu baštinu, kao i za naš identitet, a uslijed svoje krhkosti, propadljivosti i nezaštićenosti nestaju ili se nepovratno devastiraju pred našim očima.

⁹ Pučko kazivanje kaže da su oltar iz kapele sv. Duha u Martinšćini (župa sv. Ane, Lohor) seljaci u vrijeme gladi prodali za 2 hljeba kruha i 1 košaru kruški Prigorcima preko gore Ivančice za njihovu kapelu sv. Duha. Kapela sv. Duha u Martinšćini je zbog loših prilika i potresa napuštena krajem XVIII. stoljeća. Kapela sv. Duha u Prigorcima sačuvala je vrijedan glavni oltar iz sredine XVII. stoljeća. Usp. NORŠIĆ, V. (1942), *Povijest župe BDM u Zlataru*, Narodna tiskara u Zagrebu, Zagreb, str. 71 - 73. Zanimljivo je da i danas stanovnici sela Martinšćine pamte sveti prostor na kojemu je nekad postojala kapela, a na kojem je sada livada, i zovu ga cintor. Npr. toponim Svetine (kao i mnogobrojni slični, indikativni toponimi sačuvani na tlu Hrvatske – kao što su Crkvine, C(i)rkvište, C(i)rkvišće, Crkvar, Cerkvono pa i Crikvenica – od crkva; odnosno Klisa, Klis – od ecclesia...) ukazuje na moguće postojanje crkve na tome mjestu, premda se ona ne spominje u danas poznatim pisanim dokumentima.

¹⁰ Istovremeno svjedočimo izgradnji mnogih novih crkvenih objekata, često ambiciozno koncipiranih, koji bi trebali pratiti potrebe suvremenih crkvenih zajednica, a to i čine, s različitim uspjesima. Usp. PREMIERL, T. (1997), *Zajedništvo i funkcija umjetnosti u sakralnom prostoru*, *Radovi Leksikografskoga zavoda "Miroslav Krleža"*, knj. 6, Zagreb, str. 91 - 107 (90).

¹¹ Mnoge kapele i crkve nalaze se na uzvisinama, nerijetko i na teško dostupnim mjestima. Nekada su bile okružene naseljima i/ili grobljima, koja su danas napuštena ili zapuštena. Njihov položaj može se dovesti u vezu s (još prehistorijskim) kultom vrhunaca, kao i u vezu sa zaštićenim i obrambenim položajima u nemirnim vremenima, posebice u protuosmanlijskim sukobima, kada su kao jedine građevine od čvrstoga materijala stanovništvu služile za zbjegove (refugije), signalizaciju i obranu. Tako su zvonici u pravilu u donjim katovima zatvorene zidne mase ili otvoreni tek puškarnicama ili strijelnicama, a na najvišem katu otvoreni na sve četiri strane radi izviđanja. Usp. ŠKOBALJ, A. (1970), *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu, str. 317 - 415. (415); Usp. BELAJ V. (2007), *Hod kroz godinu*, Golden marketig - Tehnička knjiga, Zagreb, str. 418 - 421; Usp. REGAN, K. (2017), *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja*, Kajkaviana, Donja Stubica, str. 388 - 389, 391.

¹² „Kulturni krajolik je vrsta nepokretnog kulturnog dobra koje sadržava strukture što svjedoče o čovjekovoj prisutnosti u prostoru, a predstavljaju zajedničko djelo čovjeka i prirode. Povijesni kulturni krajolik je kulturni krajolik kojega u velikoj mjeri obilježavaju i određuju povijesni elementi i strukture.” *Aneks Konvencije o svjetskoj kulturnoj baštini 1991.* <https://omega.ffzg.hr/course/info.php?id=2704> (21. 4. 2018.)

Slika 4. Kapela sv. Jakoba na Očuri (XV. - XVIII. st.), Župa Presvetog Trojstva, Radoboj, na 450 m nadmorske visine, gotovo propala tijekom XX. st., preuzeto iz Zbirke fotografske dokumentacije Ministarstva kulture RH.

Slika 5. Unutrašnjost kapele sv. Jakoba na Očuri (XV. - XVIII. st.), Župa Presvetog Trojstva, Radoboj, nakon devastacija od 1945. godine; konzervatorsko-restauratorski radovi na arhitekturi i preostalom inventaru u tijeku, preuzeto iz Zbirke fotografske dokumentacije Ministarstva kulture RH.

Slika 6. Dio preostalih drvenih polikromiranih skulptura (XVIII. st.) iz kapele sv. Jakoba na Očuri (XV. - XVIII. st.), Župa Presvetog Trojstva, Radoboj, pronađenih u improviziranom depou Muzeja seljačkih buna u Gornjoj Stubici,¹³ snimila Z. Jembrih 2005.

¹³ Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi na preostalom drvenom inventaru kapele sv. Jakoba na Očuri izvode se od 2010. godine u okviru nastave, diplomskih radova i restauratorske prakse na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina. (voditeljica Z. Jembrih, suradnici A. Aranicki i A. Božičević); Usp. JEMBRIH, Z. (2018), Pasija baštine i pasionska baština - postaje i padovi preostalih drvenih skulptura iz kapele sv. Jakoba na Očuri, *Pasionska baština kajkavskih krajeva, Zbornik radova XI. međunarodnog znanstvenog simpozija, Pasionke baštine*, Marija Bistrica, str. 358 - 381.; Usp. KRIŽAJ, L. (2018), Kalvarija kapele sv. Jakoba na Očuri, *Pasionska baština kajkavskih krajeva, Zbornik radova XI. međunarodnog znanstvenog simpozija Pasionke baštine*, Marija Bistrica, str. 351 - 358.

Slika 7. interijer franjevačke crkve sv. Filipa i Jakova (XVIII. st.) u Vukovaru, stradale od srpskih agresora u Domovinskom ratu, vidljivi ostaci devastiranog inventara,¹⁴ stanje 1995. godine.

Slika 8. Propovjedaonica franjevačke crkve sv. Filipa i Jakova (XVIII. st.) u Vukovaru, prije stradanja od srpskih agresora u Domovinskom ratu, stanje u 1. pol. XX. st.

Slika 9. Drveni polikromirani reljef *Dobrog pastira* (XVIII. st.) nakon konzervatorsko-restauratorskih radova, jedini preostali dio propovjedaonice iz franjevačke crkve sv. Filipa i Jakova (XVIII. st.) u Vukovaru, stradale od srpskih agresora u Domovinskom ratu, danas prezentiran u zbirci na 1. katu samostanske zgrade. Snimila A. Pavešković Burazer 2018.

¹⁴ Jedini preostali reljef s uništene propovjedaonice konzerviran je i restauriran u okviru diplomskog rada Ane Pavešković Burazer na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina 2009. godine (mentor A. Korkut, komentorka Z. Jembrih).

Namjernim razaranjima uzrokovanim teškim povijesnim zbivanjima (ratni sukobi i njihove posljedice, kulturocid¹⁵), u zemljopisnim područjima koja danas sačinjavaju prostore Hrvatske stradali su mnogi sakralni objekti, a s njima i njihova oprema¹⁶ – o čemu tek djelomično svjedoče sačuvani arhivski izvori, a tek u novije vrijeme fotografska ili video dokumentacija. Stoga 3D dokumentiranje prostora i objekata daje mogućnost preživljavanju podataka o kulturnoj baštini i nakon kataklizmi koje bi mogle uslijediti u budućnosti. (Naravno, uz pretpostavku da će dokumenti, ali i čovječanstvo – opstati).

Promjene, a posljedično i devastiranja crkvenih inventara tijekom povijesti, nastajale su (i nastaju) zbog izmjena u liturgiji, zbog promjena stilova,¹⁷ zbog nerazumijevanja vrijednosti baštine¹⁸ (kao i pojma izvornosti), te zbog neprimjerenih i nestručnih postupaka obnove, koji su prisutni i danas.

Sve je to dovelo (i dovodi) do nebrojenih nepovratnih oštećenja¹⁹, do “erozije sadržaja”²⁰, koje valja osvijestiti, spriječiti/usporediti i nadzirati putem suradnje i stručne skrbi.

¹⁵ BELAMARIĆ, J. (ur.) (1992), Kulturocid u Hrvatskoj, *Mogućnosti, časopis za književnost, umjetnost i kulturne probleme*, god. 39., 5/6/7, Književni krug, Split, str. 393 - 460.

¹⁶ O stradanjima spomeničke baštine u Domovinskom ratu usp. Spomenička baština u Hrvatskoj 1991.-1999., Ratne štete i obnova, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24-24 (1998-99); UKRAINČIK, V., URŠIĆ, B. Ratne štete na spomenicima kulture, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 24-25 (1998-99), str. 7 - 55 (42).

¹⁷ Pojam „prestilizacije”, usp.: PREMERL, T. (1997), Zajedništvo i funkcija umjetnosti u sakralnom prostoru, *Radovi Leksikografskoga zavoda “Miroslav Krleža”*, knj. 6, Zagreb, str. 91 - 107 (90).

¹⁸ Tijekom XIX. i početkom XX. stoljeća mnogi su crkveni interijeri promijenjeni u varijacijama historijskih stilova u težnji za purizmom, koji je proklamirao između ostalih i arhitekt Herman Bollé. Tekst iz 1920-ih godina XX. st. zorno predočava jednu od situacija u to vrijeme: „Vrijedni inače i zaslužni samoborski župnik Franjo Forko (1855.-1913.) imao je pogriješku, da je sve što je staro, bacao u ropotarnicu bez pitanja, da li je upotrebivo i da li bi se dalo popraviti. Tako je izbacao iz župne crkve sve žrtvenike od kojih bi mnogi jošte danas bili ures crkvi. Tu je pogriješku oćutjela i kapela sv. Mihalja, koju je baš ljudski dao počistiti. Najviše je stradao veliki žrtvenik, s kojega je odstranio mnogobrojne kipove svetaca i krasno svetohranište. Danas stoji taj žrtvenik kao ptica porezanih krila. Sretni smo, da je i tako ostao, pošto se išlo za tim, da bude posve odstranjen kao crljiv i trul. Istina da je taj žrtvenik sada skoro na propasti, ali ipak nije tako trusan, da bi se morao odstraniti. Vješt majstor mogao bi otpale dijelove opet skupa slijepiti te bi žrtvenik lahko svojoj svrsi služio jošte kojih sto godina”. Usp. NORŠIĆ, V. (2005), *Povijest župe Sv. Anastazije u Samoboru*, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije, “Tkalčić”, Zagreb, str. 297.

¹⁹ Ne tako davno postojao je i običaj da se crkveni predmeti izvan upotrebe *obredno* spaljuju, sve do 30-ih godina XX. stoljeća, kada je odredbom 1. Sinode Zagrebačke nadbiskupije dokinut „...običaj spaljivanja dotrajalih i oštećenih oltara, kipova i slika, te posvećenih predmeta na Veliku subotu, kako se navodno, ne bi ti posvećeni predmeti obeščašćivali.” Usp.: KOLARIĆ, J. (2012, 2103, 2014), Dijecezanski muzej u Zagrebu, *Crkvena kulturna dobra*, Analecta, Zagreb, str. 9. Crkveni predmeti su se ponekad i ponegdje čak bacali u vodu ili zakapali u zemlju (poput pokojnika!) i na taj način uklanjali „bez obeščašćivanja”.

²⁰ Usp. MATIJEVIĆ, J. (2017), Baština na periferiji - „mali spomenici“ i erozija sadržaja - 8. priručnik o restauriranju iz ciklusa 10 priručnika o restauriranju IIC hrvatska grupa <http://www.iic-hrvatskagrupa.hr/poljica.htm> (18. 1. 2018.)

2.1 ULOGA KATOLIČKE CRKVE U OČUVANJU SAKRALNE BAŠTINE

Katolička Crkva ima dugu tradiciju ne samo naručivanja i kreiranja već i očuvanja umjetnosti i sakralne baštine.²¹ Riznice uz katedrale prvi su muzeji, premda ne u današnjem smislu i namjeni. Mnogi su liturgijski predmeti čuvani i pohranjivani, a s razvojem svijesti o vrijednosti i očuvanju baštine smješteni su u izdvojene prostore s boljim uvjetima.

Neki su pak, kao kulturni predmeti od posebnoga štovanja, stoljećima opstali u izvornom prostoru unatoč okolnostima koje su se mijenjale. To se posebice odnosi na (monumentalna) raspela od velike vjerske važnosti za pojedinu zajednicu,²² kao i na skulpture i ikone Bogorodice koje su nadživjele svoje prvotne oltare, te su kao kulturni predmeti čašćene u novim inscenacijama i u današnje vrijeme.²³

Poticaj za postavljanje starijih kulturnih kipova Bogorodica na nove oltare – a time i njihovu obnovu u duhu baroka, svakako je dao i pokret katoličke protureformacije nakon Tridentskoga koncila, te u našim krajevima smirivanje političke situacije nakon sve češćih poraza Osmanlija od XVII. stoljeća nadalje. Baroknu interpretaciju gotičkih skulptura Bogorodice s Djetetom možemo pratiti na nekoliko sačuvanih barokiziranih “milosnih kipova” koji su ostali i opstali *in situ* zahvaljujući svojim ulogama *pomoćnice*, *zaštitnice* i *odvjetnice* (*Advocata Croatiae*). Te uloge su dakako zahtijevale preoblikovanja i novu sceničnost – repolikromiranje, dodavanje novih atributa, kruna, raskošne odjeće koja zakriva sav rezbarski rad osim lica i ruku,²⁴ nakita, zavjetnih darova, zraka koje se šire uokolo skulptura itd.,²⁵ kao i stvaranje kulta čudesa i s time povezanih legendi.²⁶

²¹ Usp: KOLARIĆ, J. (2014) Dijecezanski muzej u Zagrebu, *Crkvena kulturna dobra* 10, 2012., 2013., 2014. Analecta, Zagreb, str. 7 - 27 (7).; Usp. *Konstitucija o svetoj liturgiji (Sacrosantum consilium)*, čl. 122, *Sancrosantum concilium* <http://www.crkvena-glazba.hr/wp>, http://www.crkvena-glazba.hr/wp-content/uploads/2016/03/1963_sacrosantum_concilium.pdf (22. 2. 2018.)

²² Usp. <http://www.muzej.losinj.hr/izlozba/veli-buoh> (8. 1. 2018.)

²³ Usp. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, D. (1995), *Tragovi srednjovjekovne proštenjarske tradicije u Hrvatskom zagorju, Proštenjarske crkve Hrvatskog zagorja*, Muzeji Hrvatskog zagorja, Gornja Stubica, str. 10 - 14.; Usp. DEMORI STANIŠIĆ, Z. (2016), *Javni kultovi ikona u Dalmaciji*, Književni klub Split, Hrvatski restauratorski zavod, Split, Zagreb; Usp. ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 17 - 46. i 69 - 71.

²⁴ Usp. RADAUŠ RIBARIĆ, J. (1993) *Oko običaja odijevanja kipova Blažene Djevice Marije, Kačić, Zbornik franjevačke provincije Presvetog otkupitelja, 25*, Franjevačka provincija Presvetog otkupitelja, Split, str. 545 - 557.

²⁵ Usp. ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 31 - 32.

²⁶ Legende o čudotvornom našašću – u vodi, šupljini drveta, u zazidanim nišama i sl. govore o preživljavanju vjere, ali i o prežicima starijih vjerovanja. U tom (*višebojnom*) svjetlu mogu se razmatrati legende o Marijinom kipu koji je iskopao vol (Molve) ili o *Majki Božoja Drnovečkoj* koja doplovi Savom (Stenjevec kraj Zagreba) ili pak

Slika 10. Drvena polikromirana gotička skulptura Bogorodice s Djetetom (XV. st.) na bočnom oltaru (XVII. st.) u kapeli sv. Martina u Martinšćini, (XIV. - XVIII. st.), Župa sv. Ane, Lobor, snimila Z. Jembrih 2015.

Nije samo institucionalna Crkva doprinijela tome. Pučka pobožnost i skrb bezimernih također su u današnjicu prenijeli mnoge umjetnine koje su zadužile našu kulturnu baštinu.²⁷ Zahvaljujući svemu tome danas je na tlu Hrvatske sačuvano nekoliko izuzetno starih i vrijednih primjeraka drvene polikromirane skulpture – raspela iz vremena romanike,²⁸ te nešto više drvenih polikromiranih skulptura koje su opstale iz vremena gotike.²⁹ Od toga danas u kontinentalnoj Hrvatskoj brojimo dvadeset i dvije sačuvane gotičke skulpture Bogorodice s Djetetom.³⁰

da je Majka Božja Lauretanska iz župne crkve Sv. Jurja na Bregu (isprva Sv. Jurja na Jezeru / na Vodi) u Lopatincu pronađena na stablu lipe, prije no što su joj sagradili kapelu, a zatim je smjestili i na glavni oltar.

²⁷ Usp. JEMBRIH, Z. (2016), *Obrnuta hijerarhija Ne/Izliječenih*, uvodno slovo na otvorenju izložbe *Ne/Izliječeni sveci* u Domitrovićevoj kuli na Kaptolu u Zagrebu, Zagreb, str. 1., <http://www.iic-hrvatskagrupa.hr/kurativa.html> (1. 2. 2018.)

²⁸ Usp. GAMULIN, G. (1983.), *Slikana raspela u Hrvatskoj*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb; usp. MARUŠIĆ, M. M. (2014), *Monumentalna raspela u crkvama dubrovačkog područja do Tridentskog sabora*, diplomski rad, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (mentori I. Fisković i A. Marinković)

²⁹ Usp. EKL, V. (1982), *Gotičko kiparstvo u Istri*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb; usp. ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 17 - 46. i 69 - 71 i 69 - 71.

³⁰ ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 17.

Na Prvoj sinodi Zagrebačke nadbiskupije održanoj 1925. godine dane su prve jasne smjernice za područje Zagrebačke nadbiskupije (tada u znatno širim granicama od današnjih) o očuvanju "svetih predmeta",³¹ što je prethodilo osnivanju crkvenih zbirki i muzeja. Osnivanjem i razvojem svjetovnih kao i crkvenih muzejskih ustanova te ustanovljavanjem muzeologije mnogi su sakralni predmeti udomljeni, a time i spašeni.³² No zadobivši vrijednost muzejskih izložaka, valorizaciju i stručnu skrb, izgubili su važan dio svoje biti – liturgijsku ulogu. Muzealiziranje i s time povezano restauriranje, koje se kao struka javlja tijekom XX. stoljeća u različitim vidovima, zanemaruje religijsku, liturgijsku komponentu skulptura.

Slika 11. Dr. Ljubo Karaman, konzervator, iznosi gotičku skulpturu Bogorodice s Djetetom (XV. st.) iz devastirane kapele sv. Jakova na Očuri u Zagreb „na popravak“, snimljeno 1948.; inv. br.: 5620; neg.: l-c-39, Zbirka fotografske dokumentacije Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH.

³¹ Na tragu poticaja Svete Stolice iz 1924. godine upućenog putem Okružnice br. 34315. svim katoličkim biskupima svijeta; usp. KOŽUL, S. (1998), Dijecezanski muzej u Zagrebu, *Tkalčić, Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije 2*, str. 211 - 236 (212).

³² JEMBRIH, Z. (2016), O muzeju koji ipak (ne)postoji, *Ne/Izliječeni sveci*, katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 16 - 21 (17).

Međutim, neke nove smjernice u zaštiti baštine ukazuju i na mogući obrnuti smjer od muzealizacije kao dosadašnjega rješenja. *Demuzealizacija*³³ i *resakralizacija*³⁴, tj. vraćanje umjetnine iz muzeja ponovno u liturgijski prostor i vraćanje sakralne funkcije umjetnini koja je bila uklonjena iz sakralnog prostora (a kojoj je moguće vratiti liturgijsku funkciju), ostvarene su do sada na nekoliko primjera i u Hrvatskoj.

Za razliku od skulptura udomljenih u muzejima, one *in situ* su cijelo vrijeme svojega života podložne promjenama, željenima i onima manje poželjnima.

“Ako život obilježavaju promjene, naše najvitalnije kultne gotičke skulpture su one iz Marije Bistrice, Osijeka i Molva. Možemo lamentirati o tome da bi bolja komunikacija između Crkve i konzervatora mogla približiti interes religiozne zajednice onom stručne i znanstvene. Međutim, ostaje zaključak da je suvremena recepcija izrazito heterogena – što pokazuju primjeri iz prakse.”³⁵

³³ “Demuzealizacija je kontroverzna tema, i to ne samo u lokalnim okvirima nego i u globalnim, prvenstveno zbog različitih viđenja zainteresiranih grupacija u odnosu na pravo raspolaganja umjetninom, stoga se pitanje očuvanja same umjetnine često nađe na margini rasprava. Prva demuzealizacija u Hrvatskoj izvršena je 2000. godine kada je raspelo Blaža Jurjeva Trogirana vraćeno u katedralu u Trogiru za koju je i bilo rađeno. Ekskluzivnost tom podvigu daje i činjenica da je to jedna od prvih demuzealizacija u Europi, s obzirom na to da je Giottovo raspelo vraćeno u crkvu Santa Maria Novella u Firenzi mjesec dana poslije. Treba istaknuti da je s konzervatorskog i restauratorskog stanovišta svako premještanje umjetnine rizično, zbog čega se nastoje čim točnije procijeniti potencijalne opasnosti i koristi.” OŽANIĆ, M. i ŠKARIĆ K. (2017), *Iz kulta u muzej i natrag: putovanje jedne turopoljske umjetnine*, *Radovi Instituta za povijesti umjetnost*, 41/2017., Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, str. 141 -156. (145, 146).

³⁴ Nasuprot demuzealizaciji koja ne obiluje brojnim primjerima, slučajevi resakralizacije razmjerno su češći. Nerijetko se dešava da su umjetnine uklonjene iz crkvenih prostora zbog raznoraznih razloga, poput oronulosti, promjene ukusa, ukidanja liturgijske funkcije i slično. Mnoge su umjetnine nepovratno uništene, no neke su ipak spašene i vraćene u crkveno okruženje. Vrijedi istaknuti uspješne primjere resakralizacije, od kojih na području sjeverozapadne Hrvatske izdvajamo vraćanje propovjedaonica u župnu crkvu sv. Jurja u Plešivici, u župnu crkvu Bezgrešnog začeca Marijina u Maču te u župnu crkvu Presvetoga Trojstva u Svetoj Nedelji, ili pak relikvijara u župnu crkvu Uznesenja Marijina u Kloštru Ivaniću. Nakon 106 godina izbivanja oltar je vraćen u liturgijsku funkciju u kapelu sv. Fabijana i Sebastijana u Kučama.” OŽANIĆ, M. i ŠKARIĆ K. (2017), *Iz kulta u muzej i natrag: putovanje jedne turopoljske umjetnine*, *Radovi Instituta za povijesti umjetnost*, 41/2017., Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 45 -146. (146).

³⁵ Usp. ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 47.

Slika 12: Drvena, crno repolikromirana gotička skulptura Bogorodice s Djetetom – *Majka Božja Bistrička*, (XV. st.),³⁶ snimio G. Szabo 1912., stanje prije restauracije Z. Wyroubala, preuzeto iz HORVAT, A. (1984), *Gotički kip Marije Bistrice*, *Peristil* 27, 28/0, Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb, str. 154.

Slika 13. Drvena polikromirana (vjeroj. poč. XX. st. crno repolikromirana) gotička skulptura Bogorodice s Djetetom – *Majka Božja Bistrička* (XV. st.), odjevena u svečanu haljinu, na glavnom oltaru (kraj XIX. st.), u župnoj crkvi Majke Božje Bistričke u Mariji Bistrici, snimio J. Kokeza 2014.

Slika 14. Postav Dijecezanskog muzeja Zagrebačke nadbiskupije 40-ih godina XX. stoljeća, u zgradi tzv. Znikine kurije, Kaptol 28, izvor: Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

Slika 15. Depoi muzeja kao skladišta u kojima liturgijski predmeti čekaju “bolja vremena”³⁷ – stanje u čuvaonici Dijecezanskog muzeja u Zagrebu četrdesetak godina nakon ukidanja Dijecezanskog muzeja Zagrebačke nadbiskupije kao javne ustanove, snimila Z. Jembrih 2011.

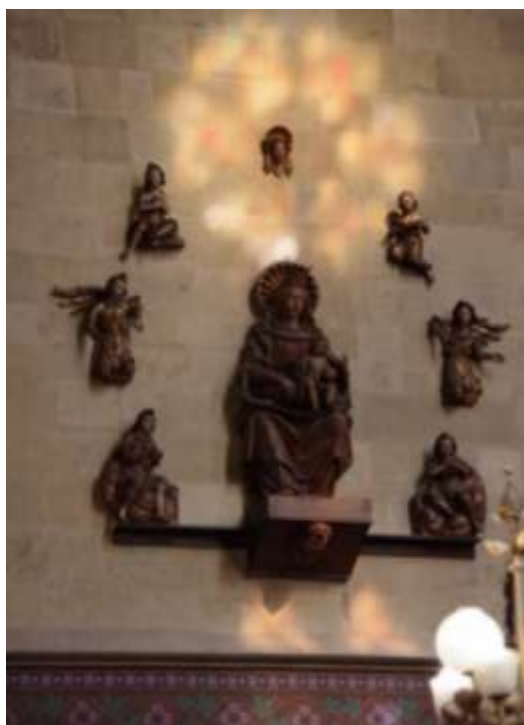
³⁶ Usp. ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014. str. 48 - 54.

³⁷ Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi na drvenim polikromiranim skulpturama iz fundusa Dijecezanskog muzeja u Zagrebu izvode se od 2008. godine u okviru nastave, diplomskih radova i restauratorske prakse na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina (voditeljica Z. Jembrih, suradnici A. Aranicki, A. Božičević).

2.2 LITURGIJSKI PREDMETI *IN SITU*

Oni liturgijski predmeti koji su opstali *in situ* u liturgijskim prostorima nastavljaju *služiti* u svojoj dvojakoj (izvorno istovjetnoj) bîti: služe liturgiji, a ujedno su i objekti kulturne baštine, te nerijetko i izuzetna umjetnička djela.

Mnogi od njih, kao dijelovi cjelovitih crkvenih inventara ili kao pojedinačni objekti, u skladu sa suvremenom zaštitom spomenika zadobili su službeni status zaštićenih kulturnih dobara³⁸ i stoga podliježu Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske. Registar je otvoren stalnom popunjavanju, no mnogi od objekata još nisu došli na red u postupku registracije pa su stoga i dalje u neizvjesnome (pravnom) položaju. Evidentiranje i zaštita pokretne kulturne baštine u sakralnim objektima je proces u tijeku.

Slika 16. Preostale skulpture Bogorodice s Djetetom i anđela s bivšega glavnog oltara H. L. Ackermana (1. pol. XVII. st., srušenog po nalogu biskupa A. Alagovića 1832.) inscenirane na sjevernom zidu svetišta, katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, Zagreb, snimio J. Kokeza 2018.

³⁸ Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske javna je knjiga kulturnih dobara koju vodi Ministarstvo kulture. Sastoji se od tri liste: Liste zaštićenih kulturnih dobara, Liste kulturnih dobara nacionalnog značenja i Liste preventivno zaštićenih dobara (čl. 14. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99, NN 151/03; NN 157/03 *Ispravak*, NN 87/09, NN 88/10, NN 61/11, NN 25/12, NN 136/12) <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=31> (2. 1. 2018.))

Slika 17. Detalj liturgijskog prostora *in situ*: sklad drvenog kućišta orgulja i zidnog oslika – pogled na pjevalište kapele sv. Jurja u Purgu Lepoglavskoj, (XVIII. st.), Župa Pohođenja Blažene Djevice Marije, Lepoglava, snimila Z. Jembrih 2014.

Slika 18. Detalj liturgijskoga prostora *in situ*: pogled na svetište drvene kapele sv. Jurja u Lijevim Štefankima (XVIII. st.), Župa sv. Antuna Padovanskog, Lasinja, snimio J. Kokeza 2012.

Slika 19. Detalj liturgijskoga prostora *in situ*: detalj menze bočnog oltara – zapušteni interijer kapele sv. Josipa u Cerju Letovaničkom (XVII. - XIX. st.), Župa sv. Ivana Krstitelja, Lekenik, snimila Z. Jembrih 2017.

Slika 20. Novonastali oltar Majke Božje Fatimske (poč. XXI. st.) na mjestu uklonjene dotrajale propovjedaonice, grobljanska kapela sv. Duha (XVIII. - XIX. st.), Župa sv. Bartola, Bartolovec, snimila Z. Jembrih 2010.

3 CRKVENA OPREMA

3.1 IZVORI PODATAKA

Važni (a ponekad i jedini) povijesni pisani izvori koji nam daju uvid u crkvene objekte i njihovu opremu u prošlosti su kanonske vizitacije.³⁹

To su „zapisnici temeljeni na redovitim pohodima župa u sklopu pojedinih biskupija, koji se ustaljuju u razdoblju nakon Tridentskoga koncila (1545. - 1563.), pružaju širok spektar povijesnih podataka. Uz saznanja o pastoralnoj djelatnosti, crkvenim posjedima, patronatskom pravu i drugim aspektima života župne zajednice, osobito su vrijedna ona o stanju i promjenama sakralnih objekata, crkvenoga namještaja, posuđa, tekstila. Njihovi (ponekad šturi, a ponekad opširni) opisi koji se redaju u stoljetnim nizovima, omogućuju nam stoga dragocjeni uvid u slojevit i dinamičan život baštine u vremenu prije no što je postala predmetom zanimanja konzervatora, restauratora i povjesničara umjetnosti.“⁴⁰

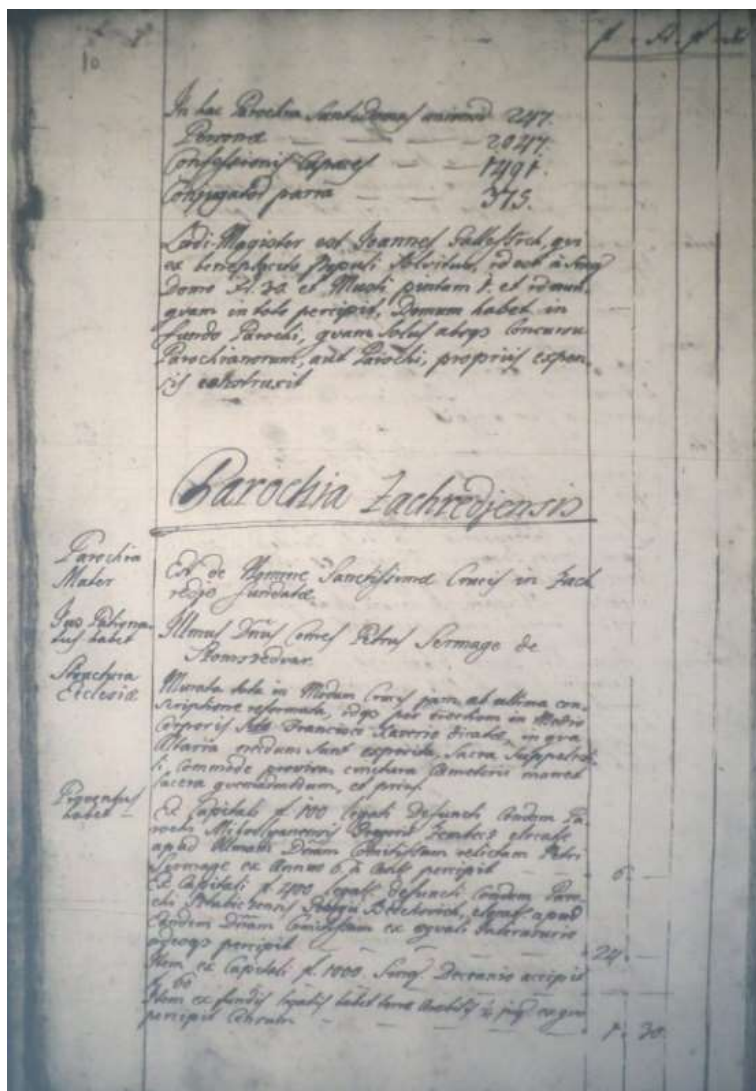
Nakon Tridentskoga koncila određeno je da (nad)biskupi moraju redovito pohoditi svoje dijeceze unutar svake dvije godine, ako ne osobno, onda putem vizitatora ili generalnoga vikara. Vizitatori obavezno sastavljaju izvješća. Ta su izvješća protokoli (zapisnici) kanonskih vizitacija, koji su uglavnom cjelovito sačuvani do danas.⁴¹ Protokoli kanonskih vizitacija Zagrebačke (nad)biskupije čuvaju se u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu i obuhvaćaju razdoblje od prve polovice XVII. stoljeća do danas. Prvi sačuvani podaci o kanonskim vizitacijama na prostoru Zagrebačke nadbiskupije su oni arhiđakona Ivana Goričkog iz 1334. godine u Statutima Zagrebačkog kaptola. Kanonske vizitacije pisane su (novovjekim) latinskim jezikom, a od druge polovice XIX. st. i hrvatskim jezikom. Dio njih je preveden i objavljen.⁴²

³⁹ Crkvene knjige – župne spomenice, kronike pa i recentni sakralni vodiči, kao i glasila pojedinih župa također su izvor podataka. Tu su i drugi izvori – magistratski dokumenti (ugovori, potvrde o isplatama, dokumentacije sudskih sporova i sl.) koji zahtijevaju opširnija istraživanja. Nerijetko i kazivanja lokalnog stanovništva mogu uputiti na važne informacije. Zvonar ili zvonarka, ponekad su *in situ* dulje od bilo kojega župnika i mogu predstavljati „živu kroniku“.

⁴⁰ ŠOUREK, D. (2016), *Kanonske vizitacije kao izvor podataka o umjetničkoj baštini*, PPT - gostujuće predavanje u ciklusu *Srijedom u 12*, arhiv OKIRU /ALU, str. 1.

⁴¹ Po ustaljenoj shemi izvješća u vizitacijama najčešće slijede ovi opisi: O Presvetom sakramentu; O žrtvenicima; O propovjedaonici; O ispovjedaonici; O krstionici, O svetim uljima; O svetoj opremi; O groblju; O bratovštinama; Račun starješina; O školniku i zvonaru; O narodu; O župniku; O kapelanu; O optužbama; O župnom dvoru; O imovini župnika; O nekretninama; O misnim zakladama; O bogoslužnoj pristojbi; Popis knjiga. Usp. Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije, I., Gorski ahiđakonat, svezak 1., 1639. - 1726. (ur. LUKINOVIĆ, A.) (2006.), Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije “Tkalčić”, Zagreb

⁴² Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije, I., Gorski ahiđakonat, svezak 1., 1639. - 1726. (ur. LUKINOVIĆ, A.) (2006.), Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije “Tkalčić”, Zagreb

Slika 21: Detalj preslika kanonske vizitacije župe Sv. Križa u Začretju (1771.), Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, zapisnik kanonskog pohoda (NAZg), 24/VI, str. 10. snimio D. Šourek 2015.

Jedan od primjera korisnosti zapisa kanonskih vizitacija pruža nam tekst iz izvješća nekoliko kanonskih vizitacija (1677., 1686., 1693., 1695., 1699., 1709., 1740. godine) o izgledu prethodnoga i sadašnjeg glavnog oltara sv. Mihaela Arkandjela iz kapele sv. Mihala u Samoboru, čiji dio ovdje donosimo. Tijekom istraživačkih radova na drvenom inventaru kapele u suradnji s Odsjekom za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,⁴³ proučeni su i prevedeni zapisi kanonskih vizitacija, te su utvrđene do tada nejasne činjenice u vezi glavnog oltara:

⁴³ Istraživački radovi na drvenom inventaru u kapeli sv. Mihala u Samoboru izvedeni su sa studentima 4. i 5. godine kiparskog smjera 2014. godine (voditeljica Z. Jembrih, suradnici A. Aranicki i A. Božičević), u suradnji sa studentima Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu (voditelji izv. prof. dr. sc. D. Botica i doc. dr. sc. D. Šourek), Usp. JEMBRIH Z., (ur.) (2018), *Kapela sv. Mihala u Samoboru – od preživljavanja do oživljavanja* (ur. JEMBRIH, Z.), Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu i župa sv. Anastazije u Samoboru, Zagreb, Samobor

„Glavni oltar, koji je prethodio današnjem, pomnije je opisan tek 1677. godine: imao je drveni nastavak koji je – sukladno modi svojega vremena – bio obojen u crno i mjestimice pozlaćen. U njegovu središtu nalazila se slika s prikazom Kristova uskrsnuća, dok je titular kapele – sv. Mihael – bio prikazan na slici u gornjem dijelu oltarnoga nastavka:

»[...] majus ornat[ur] altari ligneo nigro colore, et auro tincto, in cuius medio est Xti resurgentis imago, desuper vero Michaelis Archangeli pictae;« NAZ, Kanonske vizitacije; Samobor, Župa sv. Anastazije, 1677., 46/II, 88. Usp. također: Vjekoslav Noršić, *nav. dj.*, 2005., str. 297.

Između 1680. i 1686. glavni je oltar dobio novi tabernakul u kojem se – zbog *noćnih potreba* i blizine župnoga dvora – čuvao Presveti Sakrament:

»Item tabernaculum novu[m] in quo conservat[ur] V[enera]b[i]le Sacramentu[m] propt[er] necessitatem nocturnam & vicinitate[m] d. parochi.« NAZ, Kanonske vizitacije; Samobor, Župa sv. Anastazije, 1686., 48/IV, 88v.,

a kao *nov* i *dosta lijepo* izrađen, tabernakul se spominje i u vizitaciji iz 1693. godine:

»[...] tabernaculu[m] noviter fact[um] sat pulchr[um] ubi conservatur Venerabile Sacramentu[m].« NAZ, Kanonske vizitacije; Samobor, Župa sv. Anastazije, 1693., 50 /VI, 279v.

Posljednji je put ovaj oltar opisan 1695. godine, kada se ističe da ga krase drvene ploče i stupovi, a budući da ga vizitator označava kao *jednostavan stolarski rad* (dakle ne i kiparski), moguće je zaključiti da nije sadržavao, kasnije uobičajene, svetačke skulpture. U jeku velike pregradnje kapele 1699. godine glavni je oltar premješten na *prikladnije mjesto*:

»Altare maius de loco, in alium commodiorem locu[m] translatum.« NAZ, Kanonske vizitacije; Samobor, Župa sv. Anastazije, 1699., 52/VIII, 30.

Novi (današnji) glavni oltar podignut je 1706. godine, kako je nekoć bilo i zabilježeno na posvetnom napisu na njegovoj predeli. Da na napisu danas zabilježena 1700. godina ne odgovara stvarnom nastanku oltara, potvrđuje i činjenica da ta vijest nije spomenuta u kanonskoj vizitaciji 1701., nego tek u onoj idućoj, provedenoj 1709. godine. I tada šturi zapis navodi tek *novopodignut* i *nanovo zidan* glavni oltar, bez opisa njegova nastavka:

Usp. NAZ, Kanonske vizitacije; Samobor, Župa sv. Anastazije, 1709., 53/IX, 7.

Štoviše, za razliku od bočnih oltara – čiji je izvorni ikonografski program moguće detaljno rekonstruirati upravo na temelju arhivskih opisa – niti kasnije kanonske vizitacije ne pružaju mnogo podataka o nekadašnjem izgledu glavnoga oltara. Čini se kako mu se iscrpnije namjeravao posvetiti tek vizitator koji je kapelu posjetio 1740. godine. Započeti opis u kojem navodi kako je oltarni nastavak ukrašen drvenim radovima stolara i kipara, oslikan i pozlaćen te sa slikom sv. Mihaela u središtu, neočekivano je međutim prekinuo upravo nakon spomena bočnih skulptura. Ipak, ostavivši prazno mjesto za nikad unesen nastavak teksta, prelazi na opis svetohraništa, koji nam pruža dragocjene podatke o ovom danas izgubljenom dijelu glavnoga oltara: očito je, naime, kako je i ono bilo raskošno, te sadržavalo skulpturalne ukrase, jer je jasno navedeno kao stolarski i kiparski rad, usto obojen i pozlaćen:

»1mum [altare] in sanctuarium majus ad honorem S. Michaelis cum mensa murata, ornamento ligneo arculario & sculptorii operis col[ora]t[um] & inaurat[um]. In cujus medio ab infra imago depicta Sancti Michaelis com[m]odo penicillo, ab utrimque statuæ divisæ. Supra [prazno mjesto; op. a.]

Tabernaculum etiam habet[ur] in hoc altari arcularii & sculptorii oper[is] depictu[m] & inaurat[um] cum clausula bona ubi asservant[ur] S[anti]s[si]mum in ciborio.« NAZ, Kanonske vizitacije; Samobor, Župa sv. Anastazije, 1740., 54/X, 76.

Svetohranište se danas više ne nalazi na menzi glavnoga oltara, a njegov je nastavak u međuvremenu bio lišen i – čini se znatnoga – dijela kiparske dekoracije.⁴⁴

Proučavanje tekstova kanonskih vizitacija kao i drugih dostupnih arhivskih izvora te usporedba sa zatečenim stanjem često je jedini ispravan način spoznavanja činjenica o prošlosti sakralnih objekata i njihove opreme. Premda fragmentarni, ponekad nedostatni pa i nerazumljivi, podaci iz kanonskih vizitacija osvjetljavaju tamu proteklih vremena, a nerijetko daju potvrdu suvremenim specijalističkim istraživanjima.

Slike 22 i 23. Istraživanja stratigrafskih slojeva *Dino lite* mikroskopom na glavnom oltaru sv. Mihaela i mehaničkim sondiranjem na desnom bočnom oltaru Majke Božje Žalosne (XVII. st.) u kapeli sv. Mihala (XVI. - XVIII. st.), Župa sv. Anastazije, Samobor, koja su potvrdila podatke navedene u kanonskim vizitacijama iz XVII. i XVIII. stoljeća, snimio I. T. Grujić, 2014.

Pisani izvori podataka o crkvenoj opremi, promjenama, datacijama i atribucijama su i župne spomenice, samostanske kronike, ugovori, računi, sudski dokumenti i sl., sačuvani u arhivima.

Natpisi *in situ* dragocjeni su nalazi koji se mogu otkriti tijekom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja.

⁴⁴ JEMBRIH, Z. i ŠOUREK, D. (2018) Oprema kapele sv. Mihala, *Kapela sv. Mihala u Samoboru – od preživljavanja do oživljavanja* (ur. JEMBRIH, Z.), Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu i župa sv. Anastazije u Samoboru, Zagreb, Samobor; prijevod i tumačenje D. Šourek, str. 45 - 47.

Neki natpisi su istaknuti i ne moramo ih tražiti – ali ih valja znati čitati.⁴⁵

Drugi su pak skriveni ili prekriveni, često samo u inicijalima, a svjedoče o stolaru i/ili (re)polikromatoru, te ponekad o godini nastanka stolarskog dijela,⁴⁶ za razliku od onih istaknutih natpisa na dobro vidljivim dijelovima oltara, na kojima su imena donatora i godina (re)polikromacije.⁴⁷

⁴⁵ Kronogrami i kronostihovi sadrže podatke o godini nastanka, ili o godini posvećivanja, ili o godini polikromiranja ili pak o godini obnove (repolikromiranja) oltara. Najčešće su na latinskome jeziku. Kronostih na kartuši glavnog oltara sv. Jakoba na Očuri, koji daje godinu 1770., ispisan je međutim hrvatskim (kajkavskim) jezikom:

PO BRIGI I NASTOIANIU
MOGA DVHOVNOGA OTCA I
ŽVPNIKA PONOVLIEI I NA
SLAVU BOŽIV I SPAS
PRAVOVIERNIH VKRAŠEN

⁴⁶ Usp. ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 6.

⁴⁷ Godina izrade stolarskoga i kiparskoga dijela oltara i godina polikromacije (pozlaćivanja) su ponekad u znatnome vremenskom raskoraku, što vjerojatno govori o pomanjkanju financijskih sredstava ili pak o drugim razlozima. U tom vremenskom razmaku oltari su bili montirani, te čekali na oslikavanje i pozlatu i po dvadesetak godina.

Slika 24. Detalj predele iza svetohraništa – pronađena godina nastanka (1742.) i godina obnove (1906.), glavni oltar sv. Donata (XVIII. st.) u kapeli sv. Donata u Pavlovcu Pregradskom (XVIII. st.), Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije u Vinagori, snimila Z. Jembrih 2006.

Slika 25. Detalj bočne strane predele lijevog bočnog oltara sv. Ivana Nepomuka u kapeli sv. Donata u Pavlovcu Pregradskom (XVIII. st.), Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije, Vinagora – otkrivena godina 1773. (godina polikromacije?) i djelomično sačuvani inicijali (polikromatora?), snimila Z. Jembrih 2011.⁴⁸

⁴⁸ Godina i inicijali, vizualno uklopljeni u izvornu mramorizaciju predele, otkriveni su tijekom uklanjanja preslika za vrijeme konzervatorsko-restauratorskih radova na drvenom inventaru kapele 2011. godine (voditeljica radova Z. Jembrih), Usp. JEMBRIH, Z. (2012), autorski poster *Sveti Donat na zagorskom brijegu*, 1. kongres restauratora u Hrvatskoj, Split 2012.

Slika 26. Još jedno zanimljivo otkriće na stražnjoj strani retabla desnoga bočnog oltara sv. Notburge u kapeli sv. Donata u Pavlovcu Pregradskom (XVIII. st.), Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije, Vinagora: vidljivi crteži grafitom – predlošci za rezbarenje oltarnih ornamenata, snimila Z. Jembrih 2010.⁴⁹

⁴⁹ Crteži su otkriveni pri demontiranju desnoga bočnog oltara sv. Notburge u kapeli sv. Donata u Pavlovcu Pregradskom (XVIII. st.) za vrijeme konzervatorsko-restauratorskih radova na drvenom inventaru kapele (voditeljica radova Z. Jembrih).

3.2 GLAVNI DIJELOVI CRKVENE OPREME⁵⁰

Što sačinjava crkveni inventar kakav znamo iz vremena prije Drugoga vatikanskog koncila, a kakav se uglavnom oblikovao u baroknom i postbaroknom razdoblju, te se u povijesnim crkvenim prostorima djelomično ili cjelovito uspio sačuvati do danas?⁵¹

Prije svega, to je **(glavni) oltar** kao središte liturgije. Nalazi se u dnu svetišta (apside) koje je, ako je crkva (pravilno) orijentirana⁵², okrenuto k istoku. Danas, nakon Drugoga vatikanskog koncila, u svakom aktivnom liturgijskom prostoru oltar na kojemu se slavi sv. misa je (recentna) menza – *stol Gospodnji*, pomaknuta u središte svetišta.⁵³ **Povijesni (glavni) oltar i bočni oltari** (ukoliko postoje, a može ih biti nekoliko, u bočnim kapelama ili duž lađe,⁵⁴ čak i vanjski u trijemu ili uz fasade), najčešće više nisu mjesta slavljenja euharistije. Veći broj oltara u crkvama prije Drugoga vatikanskog koncila postojao je radi slavljenja većega broja misa – jer nije postojala mogućnost koncelebracije, tj. slavljenja mise više svećenika za istim oltarom odjednom – kao i radi čašćenja većega broja svetaca i svetica u čiju su čast bočni oltari bili podignuti.

⁵⁰ Dijelom korišteni podaci iz: KNIEWALD, D. (1937), *Liturgika*, Tipografija D. D., Zagreb, str. 88 - 109.

⁵¹ „Slike koje su izložene javnom štovanju vjernika u crkvama ili bogomoljama, a odlikuju se starošću, umjetničkom vrijednošću ili naročitim kultom, ne smiju se popravljati bez pismene dozvole od strane Ordinarija (mjesnog biskupa, op. a.), a taj će prije nego izda ovu dozvolu pitati stručno mišljenje od stručnjaka u tim stvarima.“ - ističe D. Kniewald can 1276, 1279 i 1280 Crkvenog zakonika. Usp. KNIEWALD, D. (1937), *Liturgika*, Tipografija D. D., Zagreb, str. 85.

⁵² Orijentiran = okrenut prema istoku (orijentu), tj. prema izlasku Sunca

⁵³ To su najčešće jednostavno oblikovani stolovi od drva ili drugih materijala, prekriveni oltarnikom, na kojima obavezno stoji raspelo.

⁵⁴ Primjerice, zagrebačka je katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava krajem XVIII. stoljeća imala ukupno dvadeset i devet oltara, uključujući glavni oltar i oltar u sakristiji – prema tlocrtima koji je izradio geometar Franjo Klobučić za biskupa Maksimilijana Vrhovca. Usp. DEANOVIĆ, A, ČORAK, Z., GATTIN, N. (1991), *Zagrebačka katedrala*, Globus, Kršćanska sadašnjost, Školska knjiga, Zagreb, str. 47, 49. Na dodatnim podacima zahvaljujem dr. sc. D. Šoureku.

Slika 27. Glavni oltar (poč. XVIII. st.) u pavlinskoj crkvi Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama (XVII. - XVIII. st.), snimila Z. Jembrih 2014.

Bogatstvo (ili siromaštvo) crkvene opreme varira od crkve do crkve, pa tako postoje oskudno opremljeni prostori kao i raskošni interijeri, ili pak oni koji su nekada bili opremljeni vrijednim inventarom, a danas su ogoljeli ili nastanjeni neodgovarajućom *neo-opremom*.

Uz obavezni oltar, povijesni crkveni inventar (uz mnogobrojne varijacije) sačinjavaju ovi dijelovi crkvene opreme:

propovjedaonica – govornica povišena od poda; na desnom (na strani evanđelja), ponegdje na lijevom zidu lađe (na strani poslanice), s integriranim vanjskim drvenim stubištem koje u propovjedaonicu vodi iz lađe, ili sa zidanim stubama koje vode iz pomoćne prostorije (sakristije i sl.). Može biti natkrivena baldahinom, na čijoj je donjoj strani obično prikaz golubice, simbola Duha Svetoga; može biti bogato ukrašena skulpturama, reljefima i ornamentima ili pak jednostavno koncipirana; obično drvena, polikromirana, pozlaćena, u mediteranskom području češće od kamena. Ponegdje postoje i vanjske propovjedaonice – u trijemu, uz vanjski zid fasade. Javlja se od IX. st., istiskujući ambone, a osobit procvat doživljava od XIII. st. u vrijeme propovjedničkih redova (katkad u to doba dolaze i po dvije u jednoj crkvi za simultane propovijedi). Na rub propovjedaonice često je pričvršćena izrezbarena ruka s raspelom (za blagoslov vjernika na kraju propovijedi).

Slika 28. Propovjedaonica (danas svojevrsni stalak za lonac s ukrasnom biljkom) i desni bočni oltar (XVIII. st.) na sjevernom zidu lađe u župnoj crkvi sv. Petra, Sveti Petar Orehovec, snimila Z. Jembrih 2015.

samostalni kipovi – raspela; kipovi posebno čašćenih svetaca zaštitnika; *arma Christi* – prikazi oruđa muke Gospodnje aplicirani na križ; procesijske skulpture; skulpture koje su u povremenoj liturgijskoj funkciji – inscenacije jaslica i Božjega groba s prikazom mrtvoga Krista (ponekad je to kip s pomičnim rukama koji se može demontirati s križa za vrijeme počivanja u Božjemu grobu). Kad nisu u liturgijskoj funkciji, takve skulpture mogu biti odložene u pomoćne prostorije (skulpture koje se premještaju i povremeno iznose izvan crkvenog prostora podliježu češćim i većim oštećenjima). Najčešće su drvene, polikromirane, pozlaćene, rjeđe kamene ili skulpture od kojega drugog materijala⁵⁵ ili kombinacije materijala; procesijske skulpture još su obučene u odjeću, okićene nakitom, s umetnutom kosom i sl.

⁵⁵ Jaslice u župnoj crkvi sv. Blaža u Zagrebu izradio je akad. kipar Vojta Braniš 1916. godine od voska. Jaslice su bile izložene u Hrvatskoj i u svijetu, no zbog osjetljivog materijala od kojega su izrađene, odlučeno je da ih se više neće seliti i zato će ih se moći vidjeti jedino u crkvi sv. Blaža, gdje su veći dio godine skrivene iza drvenog ormara, a u božićno vrijeme otvaraju se javnosti. Usp. <http://www.politikaplus.com/novost/148535/u-crkvi-sv.-blaza-predstavljene-prve-hrvatske-bozicne-jaslice> (28. 1. 2019.)

Slika 29. Zasebna drvena polikromirana skulptura sv. Sebastijana, jednog od titulara kapele (XVIII. st.), kapela sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću (XVIII. st.), Župa sv. Vida, Žažina, snimila Z. Jembrih 2012.

Slika 30. Sprovodni križ i raspelo (XIX. - XX. st.?) odloženi u sakristiji, kapela sv. Josipa u Poljani Letovaničkoj (XVII. - XIX. st.), Župa sv. Ivana Krstitelja, Lekenik, snimila Z. Jembrih 2014.

Slika 31. Bogatstvo opreme župne crkve Blažene Djevice Marije od Pohođenja u Mariji Gorici, u prvom planu procesijska skulptura Bogorodice s Djetetom na tronu (XVIII. st.), obučena u svečano ruho, s vlasuljom od prave kose i nakitom, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 32. Ostatak drvenoga dijela procesijske skulpture Majke Božje (XVIII. st.?), pronađen u kapeli sv. Jakoba na Očuri,⁵⁶ Župa Presvetog Trojstva, Radoboj, preuzeto iz Zbirke fotografske dokumentacije Ministarstva kulture RH

Slika 33. *Arma Christi* (XIX. st.?), rezbareno polikromirano drvo, na zapadnom zidu lađe župne crkve Svih Svetih u Neoriću, snimila Z. Jembrih 2018.

⁵⁶ Konzervatorske radove na procesijskoj skulpturi Majke Božje iz kapele sv Jakova na Očuri izvela Z. Jembrih 2006. godine; danas je skulptura pohranjena u čuvaonici Muzeja seljačkih buna u Gornjoj Stubici.

Slika 34. Drvena polikromirana skulptura Uskrsloga Krista (XIX. st.?), na glavnom oltaru u vrijeme poslije Uskrsa, župna crkva Marije Snježne, Belec, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 35: Uskršnja procesija s crkvenim barjacima od kapele sv. Jurja do župne crkve Marije Snježne u Belcu, koju predvodi kip Uskrsloga Krista (XIX. st.?), snimio D. Lesinger 2015.

Slika 36: Procesijski štap, tron (kajkavski = *tronuš*) – štap s drvenom polikromiranom skulpturicom Majke Božje Bistričke, različiti materijali (XX. st.?), nosi se u hodočasničkim procesijama kao hodočasnički znak, župna crkva sv. Bartola u Bartolovcu, snimila Z. Jembrih 2010.

Slika 37. Procesijski štap, tron (XX. st.?), različiti materijali, odbačen u pomoćnoj prostoriji, kapela sv. Bartola, Novi Mikanovci, Župa sv. Klare, Stari Mikanovci, snimila Z. Jembrih, 2017.

zasebne slike – obično četrnaest postaja križnoga puta (često oleografije, tj. kromolitografije ili drveni polikromirani reljefi), postavljene duž zidova lađe; samostalne slike posebno čašćenih svetaca ili *ex voto* – zavjetni darovi – zavjetne slike na drvu ili platnu s drvenim tesanim i/ili rezbarenim pozlaćenim okvirima ili pak ukrašenim štuko ornamentikom.

Slika 38. Prva postaja križnoga puta s kajkavskim natpisima (XIX. st.?), pavlinska crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama (XVII.- XVIII. st.), snimio J. Kokeza 2014.

korska sjedala (klupe) – obično se nalaze u svetištu, namijenjene svećenicima, u redovničkim crkvama redovnicima, a drugdje kolatorima – donatorima ili uvaženijim osobama; drvene, mogu biti ukrašene rezbarijama, oslicima i/ili grbovima. Mogu biti povezane, a često imaju preklopna sjedala. Nasljeđuju kamene *katedre* i *subselije* starokršćanskoga razdoblja. Pojavljuju se u XII. i XIII. st. (korska sjedala u splitskoj katedrali iz druge polovice XIII. st. najstarija su na svijetu), kada oltar sa sredine prelazi u dno apside.

Slika 39. Klupa za kolatore u svetištu s grbovima kolatora (XVII. - XIX. st.), kapela sv. Mihala, Župa sv. Anastazije, Samobor, snimio A. Aranicki 2014.

klupe – u jednome ili dva reda duž lađe; mogu biti jednostavne ili s naslonima i klecalima; drvene, rezbarene, oslikane imitacijama strukture drva, s intarzijama i sl.; u liturgijskome smislu simboliziraju zajedništvo, za razliku od odvojenih stolaca.

Slika 40. Drvene klupe za vjernike u jednome redu (XX. st.?) u lađi kapele sv. Tome i Izidora u Donjoj Voći (XIV. - XIX. st.), Župa sv. Martina biskupa, Donja Voća, snimila Z. Jembrih 2017.

krstionica (lat. *baptisterium*, od grč. *baptidzein* = umočiti, uranjati) – mjesto za sakrament krštenja. Isprva – bilo koja voda tekućica; od IV. st. uz bazilike se grade zasebna zdanja centralnoga tlocrta usred kojih je bazen, piscina (od lat. *piscina* = ribnjak) – krsni zdenac za uranjanje katekumena. U srednjemu vijeku krstionice više nisu u zasebnome zdanju nego su redovito u crkvi, tako da se od XII. stoljeća baptisteriji više ne grade niti uz katedrale, uz izuzetak nekih vrijednih baptisterija na području Italije (Firenza, Pisa, Pistoia, Cremona, Padova). Krštenje se u prvim stoljećima vršilo imerzijom, uranjanjem (lat. *inmergere* = uroniti, potopiti): katekumen bi zajedno s krstiteljem (redovito je to bio đakon) sišao u zdenac napunjen vodom do pojasa; krstitelj bi postavio tri pitanja o trojstvenoj kršćanskoj vjeri: *Vjeruješ li u Boga Oca... Vjeruješ li Isusa Krista... Vjeruješ li u Duha Svetoga...?*« – te bi pristupnika na svaki odgovor »Vjerujem« (dakle tri puta) uronio u vodu. Tako je krštenje izvršeno uranjanjem u vodu razumijevano kao uranjanje u Boga i u njegov Božanski život. Već od ranoga srednjeg vijeka, kada umjesto krštenja odraslih prevladava krštenje djece, krštenje uranjanjem zamjenjuje se polijevanjem (infuzijom, lat. *infusio* = polijevanje), a od XIII. st. taj će oblik postati redovitim. Od XII. st. krstionice su u obliku okrugloga kamenog/mramornog bazena, kasnije sve pliće, na jednoj nozi. Drveni poklopac kasnije prerasta u kućište s vratima, u obliku minijature arhitekture, često s kipovima sv. Ivana Krstitelja i Krista u prizoru krštenja na vrhu. Kućišta krstionica mogu biti oslikana, rezbarena, pozlaćena. Mjesto krstionice redovito je bilo lijevo kod ulaza u crkvu. Povijesne krstionice danas su najčešće izvan funkcije

ili uklonjene iz liturgijskoga prostora, zamijenjene suvremenim oblikovnim rješenjima krsnih zdenaca.

Slika 41. Gornji dio – drveno oslikano kućište krstionice (XIX. st.), župna crkva sv. Antuna Padovanskog u Krapju, snimila Z. Jembrih 2012.

Slike 42 i 43. Krstionica *in situ* u župnoj crkvi sv. Marije na Dolcu u Zagrebu (XVIII. st.) prije radova, i kućište krstionice nakon konzervatorsko-restauratorskih radova,⁵⁷ snimio L. Novak 2015.

⁵⁷ Konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina u okviru diplomskog rada L. Novaka, 2015. - 2016. (mentor A. Aranicki).

ispovjedaonice – dio crkvenog namještaja za vršenje sakramenta pomirenja (ispovijedi), koji omogućuje mjesto za svećenika koji sjedi i za pokornika koji kleči u sakramentu ispovijedi; ta su dva dijela ispovjedaonice odijeljena čvrstom pregradom s gustom rešetkom u visini pogleda (radi veće diskrecije između svećenika i pokornika). Nerijetko su ispovjedaonice „dvostruke“: u sredini sjedeće mjesto za svećenika, a s obje strane mjesto za vjernika koji se ispovijeda. Mogu biti i jednostavnije, raznih, u baroku često razvedenih oblika, drvene, ponekad urešene oslicima, natpisima, mramorizacijom ili intarzijama.

slika 44. Drvena ispovjedaonica (XVIII. st.) u župnoj crkvi Bezgrješnog začeća Blažene Djevice Marije u Lepoglavi, snimio D. Šourek 2015.

orgulje / instrumenti i kućišta (grč. *organon*, lat. *organum*, tal. *organo*, njem. *Orgel* = oruđe, sprava) – glazbeni instrument poznat još u starom vijeku. Crkva u prvim stoljećima izbjegava sva glazbala, smatrajući ih sredstvima poganske zabave i rastresenosti. U crkvi se ipak javljaju u VIII. stoljeću, prvo na Istoku (gdje su kasnije iščezle iz uporabe). Na Zapadu se javljaju u IX. stoljeću, a svoj procvat doživljavaju nakon XIII. stoljeća, kada Katolička Crkva na Milanskom koncilu 1287. (zapravo je riječ o krajevnoj sinodi) dopušta uporabu orgulja u bogoslužju. U to vrijeme je izumljen i *conflatorium* (regulator zraka). Najstarije orgulje u Hrvatskoj spominju se 1363. godine u crkvi sv. Marka u Zagrebu, a zatim 1384. u dubrovačkoj katedrali. „Najstarija do danas sačuvana glazbala na tlu Hrvatske potječu s početka XVII. st. Kućišta u XVII. st. zadržavaju tradicionalnu kubičnu formu iz XVI. st., ali se u duhu nove barokne estetike obogaćuju u formi i gube na statičnosti. U početku često slijede oblik krilnih oltara i svoja pročelja artikuliraju lezenama i stupićima, a završavaju lomljenim zabatima i volutama. Bogato rezbarene zavjese, jednodijelne ili dvodijelne, nad završecima svirala, izvedene su u kompoziciji vitica, stiliziranih cvjetova i algi. No, tijekom cijeloga razdoblja kućišta karakterizira četverokutni oblik, stroga forma i naglašena plošnost. U arhitekturi kućišta postupno se napušta stroga forma, četverokutni oblik i naglašena plošnost, karakteristični za XVII. st. Vrhunac oblikovanja kućišta orgulja dostižu u XVIII. st. Razigrana linija arhitekture kućišta, rastvaranje prospekta u nekoliko polja, bogato profilirane atike vitice i rokaji raskošno rezbarenih zavjesa na prospektu; anđeli svirači i figure zaštitnika glazbe Davida i Cecilije samo su dio bogate teme koja se pojavljuje na orguljskim kućištima. Dok se na samom instrumentu nerijetko nailazi na imena graditelja, imena kipara rezbara i stolara koji su ukrasili brojna kućišta i tijekom XVIII. st. ostaju anonimna.“⁵⁸

Slika 45. Manual orgulja (XVIII. st.), kapela sv. Jurja u Purgi Lepoglavskoj, Župa Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije, Lepoglava, snimila Z. Jembrih 2016.

⁵⁸ MEDER, J. (1994), *Orgulje, Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije: 1094.-1994.*, MGC, Institut za povijest umjetnosti, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb, 1994., str. 449.

Slika 46. Orgulje s raskošno oblikovanim kućištem s prikazima anđela svirača (XVIII. st.), proštenjarska crkva Majke Božje Jeruzalemske, Trški Vrh, Župa sv. Nikole, Krapina, snimila Z. Jembrih, 2015.

Slika 47. Anđeo bubnjar, drvena polikromirana skulptura (XVIII. st.) s kućišta nestalih orgulja iz župne crkve sv. Petra u Sv. Petru Orehovcu, danas u Dijecezanskom muzeju Zagrebačke nadbiskupije, u tijeku konzervatorsko-restauratorskih radova,⁵⁹ snimila D. Mihanović, 2015.

⁵⁹ Konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina u okviru diplomskog rada D. Mihanović, 2015. - 2016. (mentorica Z. Jembrih, komentorka A. Božičević).

kanonske pločice (*lat. tabellae secretarum*) – svojevrsan podsjetnik svećeniku u slavlju mise; sadrže tekstove liturgijskih molitava i drugih nepromjenjivih tekstova u misi. Uporaba kanonske pločice u liturgiju je uvedena krajem XVI. st., a s vremenom su nastale tri. Ona izvorna, središnja, koja je stajala podno križa, sadržavala je: dijelove *offertorija* i euharistijske molitve (kanona) – odakle i naziv »kanonske« pločice, odnosno, *tabellae secretarum* – tekstove »Gloria in excelsis« (Slava), »Credo« (Vjerovanje), kao i molitve »Munda cor«, »Supplices te rogamus« i »Placeat tibi«. Pločica s lijeve strane sadržavala je riječi iz Evanđelja po Ivanu (Iv 1, 1-14), koje su se čitale uvijek na kraju mise; desna je sadržavala molitve koje je svećenik izgovarao uz dijelove mise koje je vršio na toj strani oltara (molitva kod ulijevanja vina i vode u kalež, te psalam „Lavabo“ koji svećenik moli dok pere ruke nakon 'priprave' kaleža). Mjesto im je na oltarnoj ploči (menzi), uz predelu, a mogu biti samostalne ili ugrađene u oltar, spojene ili zasebne. Nakon Drugoga vatikanskog koncila više se ne rabe. Sastoje se od drvenog ili metalnog okvira, često bogato ukrašenog, i lista pergamene ili papira na kojemu je ispisan ili otisnut tekst, zaštićen staklom.

Slika 48. Kanonske pločice (za desnu stranu oltara), s tekstom molitve kod pranja ruku (XVIII. st.), nepoznato podrijetlo, zatečeno stanje, Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije, fotoarhiv OKIRU

Slika 49. Kanonske pločice (za lijevu stranu oltara), s tiskanim tekstom Evanđelja *Initium santi Evangelii...* (XVIII. st.), nepoznato podrijetlo, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (I. Dragozet, voditeljica Z. Jembrih), Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije, snimio M. Krištofić, 2014.

svijećnjaci – manji svijećnjaci su iz liturgijskih razloga potrebni na oltaru / menzi; na misi su potrebna najmanje dva, s upaljenim voštanicama od čistoga pčelinjeg voska, kod izlaganja Presvetoga Sakramenta šest, a na svečanoj pontifikalnoj misi sedam; veliki svijećnjaci ili ferali služe za procesije i ophode. Nekada su se koristili i pri osvjetljavanju interijera. Uporaba ferala uzrokovala je začađenja prostora i liturgijskih elemenata.

Slika 50. Drveni polikromirani svijećnjak (XVIII. st.?) na menzi glavnog oltara u kapeli sv. Ivana Krstitelja u Staroj Drenčini (XVIII. st.), Župa sv. Antuna Padovanskog, Odra Sisačka, snimila Z. Jembrih 2017.

lusteri – do 1. pol. XX. stoljeća neelektrificirani, drveni, često pozlačeni lusteri, ponegdje s ovješnim kristalnim pločicama radi jačeg odraza svjetlosti – nosači voštanih svijeća; u vrijeme elektrifikacije crkvi često nestručno elektrificirani, devastirani ili odbačeni, zamjenjivani industrijski proizvedenim suvremenim rasvjetnim tijelima, u novije vrijeme ponegdje raznim žaruljama koje neodgovarajućom svjetlošću razobličuju prirodnu (i simboličku) rasvjetu liturgijskoga prostora. Premda neke vrste (LED) rasvjete proizvode oku ugodno i za percepciju boja odgovarajuće „dnevno svjetlo“, poznato je da se pravo dnevno svjetlo tijekom dana mijenja, pa tako liturgijski prostor, „okupan“ pravom dnevnom svjetlošću (ili pak svjetlošću svijeća), crpi iz tih mijena bitne simboličke vrijednosti.

Slika 51. Drveni rezbareni i pozlačeni neelektrificirani luster (XVIII. st. – XIX. st.), pronađen odbačen u sakristiji, kapela sv. Benediktra (XVII. – XVIII. st.), Veliki Komor. Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije, Mače, snimio M. Fleck 2015.

Slika 52. Drveni rezbareni i pozlačeni neelektrificirani luster (XVIII. - XIX. st.), nakon konzervatorsko-restauratorskih radova i montiranja *in situ*, kapela sv. Benedikta, Veliki Komor, Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije, Mače, snimila Z. Jembrih 2018.

lux aeterna (lat. = vječno svjetlo) – svjetiljka koja visi uz svetohranište ili iznad njega; riječ je o metalnoj posudi u kojoj svjetlo stalno svijetli, u pravilu stijenj ili lučica na maslinovu ulju; u novije doba često sa sjenilom od crveno koloriranoga stakla. Znak je Kristove trajne prisutnosti u Presvetom Oltarskom Sakramentu u svetohraništu.

Slika 53. Vječno svjetlo nad svetohraništem glavnog oltara sv. Florijana u kapeli sv. Florijana (XVIII. st.), Župa sv. Nikole biskupa, Varaždin, snimila Z. Jembrih 2018.

liturgijsko posuđe (lat. *vasa sacra*) – uz praktičnu namjenu ima i osobito simboličko značenje. Posebno posuđe za kulturnu službu poznato je kod mnogih starih naroda. Židovi su za proslavu *Pashe* koristili posebno posuđe, pa tako i Krist na Posljednjoj večeri za ustanovljenje euharistije. Po tom primjeru, te po primjeru starozavjetnog bogoslužja, Crkva je propisala posuđe za vršenje liturgije. Najčasnije liturgijsko posuđe je ono koje dolazi u doticaj s Tijelom i Krvlju Kristovom:

kalež (od lat. *calix* = čaša, kupa) – svečana čaša u koju se za vrijeme mise ulijeva vino i voda. Dijelovi su mu čaška (*cuppa*), čvor (*nodus*) i podnožje. Mora biti izrađen od (plemenite) kovine, a čaška je redovito pozlaćena.

patena (grč.) – plitica, okrugao pozlaćen plitki tanjurić na koji se stavlja velika hostija.

ampulice (lat. *ampullae* = posudice) – vrčići, posudice za vino i vodu, mogu biti od stakla ili kovine.

Tome pripadaju još sljedeći (platneni) predmeti: **korporal** (od lat. *corpus* = tijelo) – četvrtasti platneni uštirkani rubac koji se u misi razastire na oltar, a na njega se polažu kalež, plitica s hostijom i ciborij s hostijama za pričest vjernika; **pala** – četverokutni uštirkani laneni pokrovac za kalež ojačan kartonom koji je presvučen tkaninom; **purifikatorij** (čistilo, kaležnjak) – platneni rupčić za otiranje kaleža; **velum** – tkanina u obliku plašta kojom se pokriva kalež, **bursa** – četverouglasta platnena uklopnica u koju se stavlja korporal; korporal i purifikatorij su bijele boje, a pala, velum i bursa redovito u liturgijskoj boji dana ili blagdana. **oltarnik** – bijelo

laneno platno koji prekriva gornji dio oltara (menzu) i visi s obiju bočnih strana oltara; katkad obrubljen čipkama; simbol platna u koje je bilo umotano Kristovo tijelo; ispod toga svečanoga platna redovito je još jedno, jednostavnije.

Ostalo liturgijsko posuđe i predmeti koji se koriste kod mise i drugih liturgijskih čina:

ciborij (od lat. od *cibus* = hrana) – čestičnjak, posuda s poklopcem u kojoj se čuvaju posvećene hostije za sv. pričest vjernika.

piksida (grč.) – okrugla kutija sa ili bez stalka za čuvanje velike posvećene hostije u svetohraništu, a koja se izlaže u monstranci vjericima na klanjanje.

monstranca, ostenzorij (od. lat. *monstrare* = pokazivati; *ostendere* = pokazivati) – pokaznica, posuda u kojoj se izlaže posvećena hostija – Tijelo Kristovo na klanjanje ili za nošenje u procesiji. U sredini predmeta (bogato ukrašen) nalazi se prozirna spremnica u kojoj se pogledu vjernika izlaže posvećena hostija. U spremnici je luneta ili lunula (od lat. *luna* = mjesec) od zlata ili pozlaćenoga srebra, u koju se stavlja i učvršćuje hostija.

pričesna patena – plitica koja se kod pričešćivanja stavlja pričesniku ispod usta kako bi se spriječilo padanje svete hostije ili njezinih pojedinih dijelova na tlo.

posudice za sveta ulja, krizmariji (grč. *krizma* = pomazanje) – koriste se tri posudice za tri vrste ulja potrebnog u liturgijskim obredima (krizma: za pomazanje krizmom na krštenju i na sakramentu sv. potvrde; katekumensko ulje za pomazanje katekumena; bolesničko ulje za pomazanje bolesnika / bolesničko pomazanje). Danas se u našim krajevima više ne rabi katekumensko ulje, pa su u uporabi samo dvije posudice. Posudice se često razlikuju ugraviranim oznakama: Chr; Cath; Inf.

kadionica (lat. *incensorium*, od *incendere* = paliti ili lat. *turibulum*, od *thus*, *thuris* = tamjan) – metana posuda ovješena o tri lanca; služi za paljenje tamjana na žeravici kod svećanih misa i blagoslova. Od prapovijesti postoji paljenje mirišljavih tvari u kultne svrhe, posebice u mediteranskom području; na Zapadu se kađenje u liturgiji prenosi s Istoka tek u VII. st. Oblici i ukrasi kadionica, kao i ostalog liturgijskog posuđa, slijede razvoj stilskih razdoblja.

navikula (od. lat. *navis* = lađa, brod) – lađica, posudica za čuvanje tamjana koji se žličicom stavlja u kadionicu.

zvonca – služe za zvučno isticanje središnjega dijela euharistijske molitve u misi; zvoni se kod 'podizanja' hostije i kaleža. U vrijeme kada ne zvone zvona (od Velikog četvrtka navečer do Velike subote navečer), umjesto zvonca se rabi *škrebetaljka* (čegrtaljka, klepetaljka), drvena naprava koja služi istoj svrsi, kao i označavanju početka slavlja, a mukli zvuk drva govori o naravi (tišini) slavlja u vazmenome trodnevlju.

zvono – do ulaza u sakristiju, služi za obznanu početka i kraja bogoslužja.

milostinjar ("škrabica") – metalna ili drvena kutija ili posuda ili pak platnena vrećica za skupljanje milostinje, danas najčešće zamijenjeni prikladnim košaricama i sl.

kandila – svjetiljke uljanice.

škropionica i aspergil (od lat. *aspergo* = prskati, škropiti) – prenosiva metalna posuda s blagoslovljenom vodom; ima preklopnu ručku i škropilo kojim svećenik škropi sebe i vjernike, kao i predmete koji se blagoslivljaju. Škropilo je metalna drška s kuglom na vrhu, koja ima rupice po sebi.⁶⁰

škropionice (ili blagoslovnice) – posude za blagoslovljenu vodu kojom se vjernici križaju ulazeći i izlazeći iz crkve; kamene, metalne i sl. Od srednjega vijeka izrađuju se od kamena ili mramora i smještaju u unutrašnjost crkve uz ulaz; najčešće stoje slobodno na vlastitu postamentu, ponegdje i s vanjske strane na fasadi.

Slika 54. Detalj izvornog inventara – bakrena posuda za svetu (blagoslovljenu) vodu – škropionica (XVIII. - XIX. st.?) u predvorju kapele sv. Jurja u Lijevim Štefankima (XVIII. st.), Župa sv. Antuna Padovanskog, Lasinja, snimio J. Kokeza 2013.

misno (liturgijsko) ruho – ruho za slavlje mise razlikuje se od ruha predviđenoga sa slavlje drugih sakramenata. Najsvečaniji su gornji dijelovi koji se odijevaju za euharistijsko slavlje (misnica, kazula), te u euharistijskim i drugim procesijama (plašt i veo), kao i dijelovi ruha koje odijeva biskup (osobito mitra). Povijesni razvoj ruha vrlo je slojevit. Valja razlikovati osnovno ruho (amikt, alba s pojasom, roketa) i gornje ruho koje ovisi o vrsti slavlja. Gornja liturgijska odjeća prati liturgijske boje, ovisno o pojedinim slavljinama ili liturgijskim vremenima.

⁶⁰ Dijelom korišteni podaci s: <http://bogoslavija-ri.hr/2011/03/liturgijsko-posude/> (28. 1. 2019.), Usp. KNIEWALD, D. (1937), *Liturgika*, Tipografija D. D., Zagreb, str. 88 - 90.

Nakon Drugoga vatikanskog koncila liturgijsko ruho se znatno pojednostavljuje, a neki dijelovi se izbacuju iz uporabe (stoga se ponegdje zanemaruju i devastiraju).

Svagdanja (neliturgijska) svećenička odjeća je tradicionalno **reverenda** (od lat. *reverere* = poštivati – *reverenda vestis* – odjeća koja se ima častiti, poštivati, svećenička odjeća) ili **talar** (od lat. *talaris* = gležanj – *talaris* = haljina do gležnja); crne boje za običnoga svećenika, crvena za kardinala, ljubičasta za biskupa i bijela za papu.

alba (lat. = bijela) – bijela donja tunika, izvorno od lana, dopire do peta.

pojas (lat. *cingulum* – *pâs*, pojas) – obavezni dio tradicionalne odjeće kojim svećenik opasuje albu oko bokova.

štola (grč. *stole* = haljina, lat. *stola* = gornja haljina) – uzak izvezen dio odjeće koji se nosi preko ramena, povrh albe ili rokete, nekoć redovito ukrašen s tri križa; znak svećeničkog dostojanstva i vlasti, kao i Kristova jarma.

manipul (lat. *manipulus* = traka oko ruke) – naručnik – uzak komad svilene tkanine na lijevoj ruci svećenika za vrijeme mise.

misnica (kazula) (od lat. *casula* = kućica) – gornji komad liturgijskoga ruha, pokriva ostale dijelove liturgijske odjeće i u njoj svećenik slavi misu; prošla je razvoj tijekom povijesti od dugačke zvonolike do skraćene, otvorene na bokovima te zaobljene sprijeda i straga; na poledini je nekoć obično imala izvezen križ, a ponekad i bogato izvezene figurativne prikaze (svećenik je bio leđima okrenut puku tijekom većeg dijela bogoslužja). Današnji ustroj i način slavljenja uvelike mijenja i način izrade misnica.

dalmatika (lat. *dalmatica* – nazvana po odjeći dalmatinskih pastira) – gornje liturgijsko ruho đakona s kratkim rukavima, nosi se povrh albe.

roketa (od lat. *roccus*, njem. *Rock*, franc. *rochet* = haljetak) – haljetak od bijeloga lana koji seže do (iznad) koljena, rubova ukrašenih čipkom.

plašt (pluvijal) (lat. *pluviale* = (kišni) ogrtač, od *pluvia* = kiša) – najsvečanije liturgijsko ruho, ogrtač u obliku polukruga, učvršćuje se sprijeda kopčom; nosi se u svečanim ophodima i drugim svečanim liturgijskim činima.

velum humerale (lat. *velum* = jedro, zastor, pokrivač; *humeralis* = koji se tiče ramena) – veo koji pokriva ramena, a njegovi krajevi pokrivaju ruke kad se nosi pokaznica kod euharistijskih blagoslova i ophoda.

mitra (lat. *mitra* = biskupsko pokrivalo za glavu) – danas visoko pokrivalo za glavu s obrisom u obliku šiljata luka, sa stražnje strane su dvije viseće vrpce (*fanon*) koje simboliziraju Stari i Novi zavjet; po obliku podsjeća na šiljate kape židovskih svećenika; od VII. st. razvija se u današnjem pravcu.

rukavice – nekoć ih je nosi biskup u nekim dijelovima liturgijskih čina, u upotrebi su od VI. stoljeća.

prsni križ, pektoral (od lat. *pectus* = grudi, prsa; srce) – nose ga na vrpici na prsima crkveni dostojanstvenici; na Istoku su u njemu bile pohranjene relikvije Kristova križa, na Zapadu o statusu dostojanstvenika ovisi boja vrpce na kojoj je obješen križ.

pastirski štap, pastoral (od lat. *pastoralis* = pastirski) – štap koji nosi biskup, simbol vlasti, dostojanstva i pastirske službe; oblikom vuče podrijetlo od pravoga pastirskog štapa; drven, na kraju zakrivljen, optočen metalom i ukrasima, od XI. st. povišen; bogato ukrašen ukrasima koji slijede promjene stilskih razdoblja; često izrađen od metala.

Slika 55. Detalj crkvenoga ruha izvan liturgijske uporabe (XIX. - XX. st.?), ruho je zatečeno u neprimjerenim uvjetima u ladici improvizirane crkvene zbirke u župnoj crkvi sv. Jurja Mučenika u Lešću na Dobri (XVIII. st.), snimila Z. Jembrih 2011.

župni barjaci – za javne pobožnosti i svečanosti te za procesije; s obostranim (izvezenim i/ili oslikanim) prikazima sveca zaštitnika, natpisima i sl.; često zbog propadljivosti, nebrige i grubog rukovanja u lošem stanju, odbačeni i/ili zamjenjivani novima, neki i dalje tradicionalno u upotrebi u raznim procesijama i hodočašćima.

Slika 56. Procesija s raspelom i crkvenim barjakom za blagdan Velike Gospe - ophod oko župne crkve Svih svetih u Zlopolju (XVII. - XIX. st.), snimio J. Kokeza 2014.

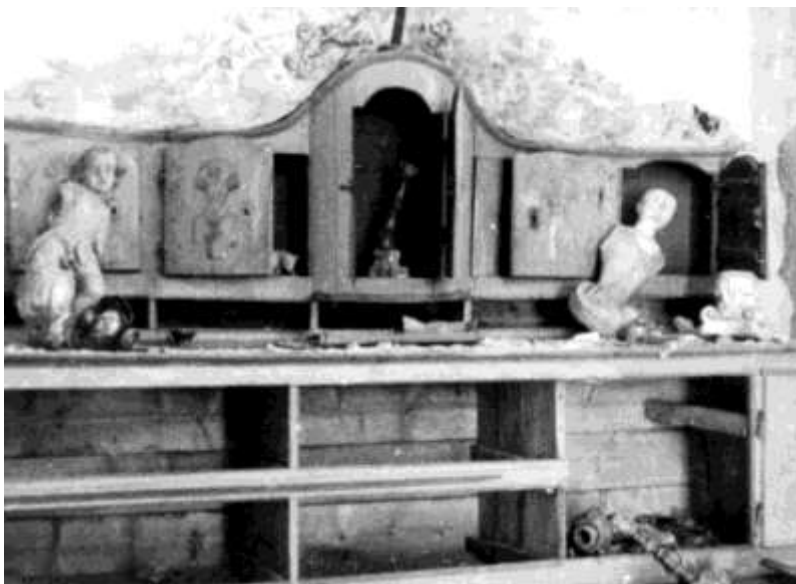
liturgijske i ostale knjige – službene knjige koje se upotrebljavaju u bogoslužju. U tzv. rimskom obredu najpoznatije su misal (s tekstovima i uputama za slavlje mise), evanđelistar (svečana knjiga s tekstovima evanđelja, četveroevanđelje). Postojao je i zaseban obred Zagrebačke stolne crkve, a 1511. godine dao je zagrebački biskup Luka Baratin tiskati u Veneciji Misal zagrebačke nadbiskupije, iznimne povijesne važnosti. One liturgijske knjige koje su izvan današnje svakodnevne uporabe često se pronalaze pohranjene na neodgovarajuće načine, zaboravljene i odbačene, a predstavljaju vrlo osjetljivu i propadljivu (vrijednu) građu.

prozorska stakla / vitraji (franc. *vitrail*) – posebnim načinom oslikano staklo povezano olovnim okvirićima. Stavljeno na prozor, vitraj kroz sebe pušta zrake svjetla i stvara najblistavije boje među svim slikarskim tehnikama. Najstariji sačuvani vitraji kod nas datiraju iz druge polovice XIX. stoljeća. Vitraji i oslikana stakla, s figurativnim i/ili ornamentalnim prikazima, pripadaju također (vrlo osjetljivoj) pokretnoj baštini.

sakristijski ormari i ostali namještaj (crkveno pokućstvo) – stolarski radovi, često s umjetničkim dosegom određenih stilskih obilježja, s rezbarijama, oslicima, intarzijama, kovanim elementima. Najčešće su dvodijelni, raščlanjeni vratnicama i ladicama za misno ruho. Još se mogu pronaći vrijedni primjerci iz XVII., XVIII. i XIX. stoljeća *in situ*. I one skromnije treba zaštititi i konzervirati jer predstavljaju nedjeljivu cjelinu inventara. Uz to, u njima se još uvijek mogu pronaći zagubljeni, odlomljeni i devastirani sitni (vrijedni) dijelovi inventara.

Slika 57. Sakristijski ormar, raspelo (XIX. st.?) i ostali inventar sakristije u kapeli sv. Jurja u Purgi Lepoglavskoj, Župa Uznesenja Blažene djevice Marije u Lepoglavi, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 58. Sakristijski ormar s devastiranim ostacima inventara (XVIII. st.) u sakristiji kapele sv. Jakoba na Očuri (XV. - XVIII. st.), Župa Presvetog Trojstva u Radoboju, stanje 1948., Zbirka fotografske dokumentacije Uprave za zaštitu kulturne baštine Minitarstva kulture RH

podovi – integralni dio crkvenog prostora; od kamenih ploča, opeke, kombiniranih materijala, kamenih ili keramičkih pločica. Zbog nerazumijevanja njihove vrijednosti devastiraju se i zamjenjuju novim materijalima, često ne poštujući njihovu prvotnu razinu i time remeteći proporcije interijera. I podovi su dio crkvenih inventara koji zahtijevaju stručnu zaštitu.

grobnice, kripte (od grč. *krypto* = skrivam, pokrivam) – podzemni hodnici i ćelije u kojima su kršćani pokapali svoje pokojne. U srednjem vijeku uobičajeni su ukopi oko crkvi i u crkvama pa tako groblja postaju dio crkvenog, a ujedno i gradskoga tkiva (za razliku od antike kada su *nekropole* izdvojene od gradova). Ukopna mjesta unutar crkve (*apud ecclesiam*) bila su, naravno, rezervirana za velikaše i svećenike, dok su uz vanjski rub crkve ponekad bila ukapana mala djeca.⁶¹ Dvorišta oko crkvi postaju javna groblja. Nedostojni crkvenog ukopa su se pak ukapali izvan ograde oko crkve. Tijekom XVII. i XVIII. stoljeća podovi crkvi postaju zapravo grobne ploče ispod kojih su ukopani zaslužnici. Mnoge crkve, posebice samostanske, imaju kripte uzduž lađa s ukopnim mjestima u obliku "ladica". Tako gotovo sve poznate nam zagrebačke crkve (katedrala, župna crkva sv. Marka, župna crkva sv. Marije na Dolcu, franjevačka crkva sv. Franje na Opatovini, akademska crkva sv. Katarine, pavlinska crkva Blažene Djevice Marije u Remetama) imaju kripte, od kojih su neke arheološki istražene i vrijedan su izvor podataka o životu (*mors porta vitae*).⁶² Tek se tijekom XIX. stoljeća groblja javljaju kao odvojene, ograđene (posvećene) parcele unutar vizure pojedinih gradova, koje se s vremenom pretvaraju u njegovane parkove s

⁶¹ Pokopi male djece odvijaju se često uz samu apsidu crkve. Odabir grobnog položaja tik uz same zidove apside vrlo je omiljen izbor za ukop djece umrle u najranijoj dobnoj skupini. Usp. TKALČEC, T. (2014), *Odabir mjesta za pokop djece u novom vijeku na primjeru Crkvara kod Orahovice*, <https://bib.irb.hr/datoteka/739297.Tkalcec.pdf> (30. 1. 2019.), str. 165 - 166.

⁶² Unatoč zabranama, grobni se prilozima mogu pronaći i nakon pokrštavanja. Uz nabožne predmete (krunice, medaljice, križevе) mogu se, koji puta i u istome grobu, pronaći i druge vrste grobnih priloga (novčić, ključ, srp, lokot, nož, životinjske kosti...) – kao *viaticum*.

nadgrobnim spomenicima, grobnim kapelama, mrtvačnicom, ponegdje s kosturnicom, te s obaveznim križem u sredini groblja.⁶³ Pokapanja u grobnice i kripte unutar crkve ili neposredno uz i oko crkve bilo je uobičajeno sve do kraja XVIII. stoljeća,⁶⁴ kada austrougarski prosvjetiteljski car Josip II. (kraj XXIII. st.) zabranjuje ukope unutar crkvi, odnosno unutar naselja, između ostaloga i radi sprečavanja širenja raznih zaraza.

Slika 59. Pod od kamenih ploča i pokrov grobnice unutar poda lađe župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Zlataru, neposredno nakon fotografiranja devastirani i zamijenjeni suvremenim popločenjem, snimila Z. Jembrih, 1999.

⁶³ ŠTERK, A. i MAŠIĆ, B. (2011.) *Mors porta vitae - Smrt vrata života - stara zagrebačka groblja i pogrebi*, Muzej grada Zagreba, Zagreb, str. 14.

⁶⁴ Moderni tip groblja na području sjeverne Hrvatske, kao i ostatka Srednje Europe, počinje nastajati od sredine XVIII. stoljeća, zahvaljujući zakonskim uredbama carice Marije Terezije, a potom i cara Josipa II. Prvu zabranu pokapanja unutar crkava koje nemaju posebne grobnice i oko crkava u gradovima, te naredbu da se nova groblja moraju osnivati van naseljenih mjesta donosi Marija Terezija 1751., no tek je Josip II. dekretom 1784. potpuno zabranio pokapanje unutar gradova i odredio stvaranje novih groblja van granica naselja. Od samoga početka donošenja novih propisa o grobljima, dio samostana, kao i biskupa, bio je izuzet od zabrana pokapanja unutar gradskih zidina, pa iako će većina groblja unutar naselja nestati, sve do sredine XIX. stoljeća pojedinačne slučajeve staroga načina pokapanja nalazimo posvuda po Hrvatskoj i u cijeloj Monarhiji. Pokapanje biskupa u kriptama ispod katedrala ostaje uobičajeno i kasnije. Usp. DAMJANOVIĆ, D. (2016), *Groblja u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću: arhitektura i prostorno uređenje*, str. 33 - 34.

Slika 60. Pod lađe popločan rimskim ciglama u sekundarnoj upotrebi, kapela sv. Petra i Pavla u Boku Palanječkom, Župa sv. Kvirina, Sisak, snimila Z. Jembrih 2013.

3.3 EVIDENTIRANJE CRKVENIH INVENTARA

Opstanak crkvenih inventara ovisi (i) o stručnim službama nadležnog Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Početak sustavne zaštite te temelj za istraživačke i konzervatorsko-restauratorske radove jest evidentiranje. Za evidentiranje pokretne kulturne baštine, ponajviše one u sakralnim objektima, zadužena je Uprava za zaštitu kulturne baštine, Sektor za zaštitu kulturne baštine, u suradnji sa stručnjacima konzervatorskih odjela Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Tim stručnjaka sačinjavaju, navodi se u *Metodologiji rada evidentiranja pokretne kulturne baštine*, konzervatori i fotograf.⁶⁵

Ovaj opsežan posao započeo je 1985. godine, s ciljem identificiranja, evidentiranja, dokumentiranja i konzervatorske obrade svakoga pojedinog predmeta radi dobivanja uvida u stanje i radi izrade liste prioriteta konzervatorsko-restauratorskih radova, te radi valoriziranja – (naj)vredniji predmeti uvode se u Registar zaštite Ministarstva kulture RH i time dobivaju status pravno zaštićenih kulturnih dobara.

Popisuju se ne samo predmeti umjetničke vrijednosti već i oni koji predstavljaju povijesnu i civilizacijsku vrijednost. Rad *in situ* se sastoji od identifikacije, mjerenja, datiranja, utvrđivanja materijala i tehnike izrade, te podrijetla, a zatim slijedi sažeti opis, bilježenje signatura, pisanih podataka i sl. Utvrđuje se i dokumentira stanje predmeta sa svim oštećenjima, te se predmet fotografira u cjelini inventara, a zatim pojedinačno i sa svim relevantnim detaljima.

⁶⁵ Zanimljivo je da timu (još uvijek) ne pripada konzervator-restaurator, koji bi najstručnije mogao pomoći pri identifikaciji i dijagnosticiranju stanja predmeta pokretne kulturne baštine! (op. a.)

Potom se ispunjava dosje po ujednačenom redosljedu: glavni oltar, bočni oltari, samostalni kipovi, slike, korske klupe, klupe za vjernike, ostali dijelovi namješta, liturgijsko posuđe, misno ruho, sve do najsitnijeg inventara koji se čuva u sakristiji, župnom dvoru, tavanu, uključujući i *ex vota*.⁶⁶

Međutim, stručne službe nisu jedine koje uspostavljaju balans opstanka ove krhke i mnogim čimbenicima ugrožene građe.

⁶⁶ Usp. *Metodologija rada evidentiranja pokretne kulturne baštine*, <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=1722> (7. 2. 2019.)

4 UMJESTO ZAKLJUČKA

Opstanak crkvenih inventara kao živoga tkiva, kao liturgijskih prostora u punom značenju toga pojma – prostora za vjernike, kao i *za sve ljude dobre volje* – ovisi o suradnji, suradnja ovisi o osviještenosti, a osviještenost o prihvaćanju znanja, kao i o prihvaćanju promjena.

U konstruktivnoj raspravi studenata, nastavnika i župnika za vrijeme održavanja seminara *in situ* u župnoj crkvi Blažene Djevice Marije u Granešini (Zagreb)⁶⁷ u 6. mj. 2018. godine postavila su se raznolika pitanja. Komu služe crkve? Vjernicima? Da li i onima koji nisu (ali bi to mogli postati)? Turistima? Da li i vjernicima drugih vjeroispovijesti? Stručnjacima za zaštitu baštine i promicateljima kulturne baštine? Moraju li vjernici bezuvjetno imati sve uvjete udobnosti u današnjem smislu u crkvenim prostorima? Koji su to uvjeti? Mogu li se liturgijskoj funkciji pretpostaviti konzervatorsko-restauratorski zahtjevi i/ili obratno? Da li....

Slika 61. Dovršavanje konzervatorsko-restauratorskih radova *in situ* na tabernakulu (radionica Stuflesser, poč. XX. st.) u kapeli Presvetog Srca Isusova u sklopu kuće Betanija milosrdnih sestara svetoga Križa na Velom Lošinj (XX. - XXI. st.), snimila Z. Jembrih 2016.

Traganja za odgovorima moguća su u rasponu od upućivanja na Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske do riječi s. Hijacinte H., voditeljice duhovnog centra u

⁶⁷ Upravo su se u toj crkvi posljednjih 20-ak godina dogodili simptomatični obrati na drvenoj polikromiranoj skulpturi Bogorodice s Djetetom (XV. st.) koja je nadživjela prvotnu crkvu i nekoliko promjena inventara, doživjela barokizaciju i baroknu repolikromaciju, nakon toga još dva sloja repolikromije, zatim dočekala stručne konzervatorsko-restauratorske radove 1994., potom nevjerojatnu nestručnu *repolikromaciju* (?) 2006. godine („Dobro sačuvana i pažljivo restaurirana barokna polikromija prekrivena je 2006. godine novim oslikom koji je skulpturu posve obezvrijedio“), da bi kip nakon ponovnih stručnih konzervatorsko-restauratorskih radova bio 2014. vraćen u crkvu. Usp. ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014., str. 55 - 57.

Kući Betanija na Velom Lošinj u upit: *Kome je namijenjena obnovljena kapela Presvetog Srca Isusova?*⁶⁸ odgovara: *Svim ljudima dobre volje. Potreba vremena volja je Božja – credo našega reda (milosrdnih sestara svetoga Križa op. a.), odgovor je na potrebu i traženje duhovnosti mnogih koji ovamo dolaze i na mnogobrojne zahtjeve suvremenog doba u kojemu živimo.*

Slika 62. Tabernakul (radionica Stuflesser, poč. XX. st.) u kapeli Presvetog Srca Isusova u sklopu kuće Betanija milosrdnih sestara svetoga Križa na Velom Lošinj (XX. - XXI. st.) u liturgijskoj funkciji u rekonstruiranoj kapeli nakon konzervatorsko-restauratorskih radova,⁶⁹ snimila D. Mihanović 2016.

U skladnoj tišini nedavno stručno obnovljene kapele sv. Marije Magdalene u Veterničkom Kuzmincu, u niši sjevernoga zida lađe postavljen je konzervirani kip nepoznatog sveca. Prije nekoliko godina pronađen je doslovno ispod (odbačenoga) tepiha u sakristiji.⁷⁰

⁶⁸ Konzervatorsko-restauratorski radovi na drvenom pozlaćenom tabernakulu (poč. XX. st.) iz kapele Presvetog Srca Isusovog u Velom Lošinj, inicirani pozivom s. Hijacinte H. izvodili su se tijekom nastave stručnih kolegija kiparskog smjera na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina 2004. - 2017. (voditeljica Z. Jembrih, suradnici A. Božičević i A. Aranicki).

⁶⁹ Konzervatorsko-restauratorski radovi su izvedeni u okviru nastave kolegija kiparskog smjera na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina 2014. - 2016. godine (voditeljica Z. Jembrih, suradnici A. Aranicki i A. Božičević).

⁷⁰ Teško oštećenu drvenu skulpturu pronašla je kolegica Suzana Damiani 2008. godine u sakristiji tijekom istraživačkih radova na zidnom osliku kapele.

Slika 63. Slučajno pronađena teško oštećena (prekrivena prahom drva i debelim slojem nečistoće) drvena skulptura nepoznatog sveca (XVII. st.?), u kapeli sv. Marije Magdalene u Kuzmincu (XVII. st.?), Župa sv. Mihaela, Mihovljan, snimila S. Damiani 2008.

Slika 64. Drvena skulptura nepoznatog sveca (XVII. st.?), nakon konzervatorskih radova,⁷¹ snimila M. Sučević Miklin 2009.

Nedostaje mu sve ono što je nekada bio – zbog velikih oštećenja forme ne može ga se sa sigurnošću identificirati,⁷² ne znamo mu ni kontekst,⁷³ na njemu se samo naziru mikroskopski ostaci nekada bogate polikromije i pozlate. Međutim, on svjedoči o mnogoznačju kojega prenosi i ovim teško oštećenim, no konzerviranim i sačuvanim obličjem. On je *memorija* i *svjedok*. Taj kip nije izravno uključen u liturgiju. No nije li on upravo takav predstavnik dvaju važnih pojmova (koji su uključeni i u liturgiju) – *silentium* i *comunicatio* – *tišine* iz koje proizlazi *promatranje*, *razmatranje*, *razmišljanje*, a potom i *razmjena*, *razgovor*, *sporazumijevanje*? I, tim slijedom, kada za to dođe vrijeme – djelovanje. Vrijeme je!⁷⁴

⁷¹ Konzervatorski radovi su izvedeni u okviru nastave kolegija Konzerviranje i restauriranje polikromije na drvenom nosiocu 1 na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina tijekom 2009. godine (M. Sučević Miklin, voditeljica Z. Jembrih).

⁷² Ostaci sačuvane forme upućuju da bi mogao predstavljati sv. Roka – tikvica o pasu i moguća rana na lijevoj potkoljenici, ali rane nastale devastiranjem forme i rana na potkoljenici stapaju se u isto oštećeno tkivo u ovome slučaju. Pretpostavka da se radi o sv. Roku može se potkrijepiti i podatkom da su se uokolo kapele sv. Magdalene održavali stočni sajmovi, a sveti Rok je jedan od zaštitnika protiv bolesti stoke. Na arhivskoj fotografiji (nepoznate godine i autora) nazire se vjerojatno ta ista skulptura postavljena u vanjskoj niši sakristije na južnoj strani kapele.

⁷³ Arhivska fotografija iz 1948. godine upućuje da je možda bio smješten u vanjskoj niši na južnoj fasadi kapele sv. Marije Magdalene, oko koje su se održavali stočni sajmovi, pa bi to bila poveznica sa svetim Rokom, zaštitnikom od (stočne) kuge, no možda mu je to sekundarno mjesto.

⁷⁴ lat. = *hora est*

Slika 65 a, b, c. Glavni oltar (XVIII. st.) s recentnom skulpturom sv. Marije Magdalene (kraj XX. st.), zatečeno stanje, stanje u tijeku i nakon konzervatorsko-restauratorskih radova, kapela sv. Marije Magdalene u Kuzmincu Veterničkom, (XVII. ? st.), Župa sv. Mihaela, Mihovljan, fotografirala L. Križaj 2005. - 2015.⁷⁵

Slika 66. Pogled na sjeverni zid lađe kapele sv. Marije Magdalene u Kuzmincu (XVII. st.?) i konzerviranu drvenu skulpturu nepoznatog sveca (XVII. st.), vraćenu u nišu na sjevernom zidu unutar kapele nakon konzervatorskih radova, Župa sv. Mihaela, Mihovljan, snimila Z. Jembrih 2014.

⁷⁵ Usp. KRIŽAJ, L. 2018), Suradnja konzervatora-restauratora s konzervatorskim odjelom kao preduvjet za integralnu zaštitu kulturne baštine i njeno ispravno vrednovanje i interpretaciju, PPT – gostujuće predavanje u ciklusu *Srijedom u 12*.

5 LITURGIJA – DODATAK NASTAVNOM TEKSTU

Pojam *liturgija* (gr. *leitourgía*) izvorno je u helenističkoj kulturi označavao svaku službu ili djelo izvršeno za dobro svih ili u korist šire društvene zajednice (grada, države), a s vremenom je na religijskome području poprimo značenje javnoga ili službenoga bogoslužja neke religijske zajednice. Biblijsko mu se značenje (prijevod Staroga zavjeta na grčki jezik) suzuje na hramsko bogoslužje što ga vrše hramski službenici (svećenici i leviti). U novozavjetnoj uporabi (uz niz starih, profanih značenja) pojam nosi značenje bogoslužnoga okupljanja kršćanske zajednice koja slavi spomen na Isusa Krista i na njegova djela. Tako pojam liturgije u široj kršćanskoj uporabi označava bogoslužje ili bogoštovlje. U užemu smislu njime se označava slavlje svetih sakramenata i nekih drugih bogoslužnih čina ('sakramental' ili blagoslovina, kao što su: posveta crkve, redovničko zavjetovanje; slavlje sprovoda), kao slavlje Crkve u spomen na Isusa Krista, za razliku od nekih drugih pobožnih čina koji nisu liturgijski, nego se nazivaju širim pojmom: pučka pobožnost, pobožne vježbe i sl.⁷⁶ Nakon Drugoga vatikanskog koncila, liturgija, nadahnjujući se najstarijim kršćanskim izvorima, doživljava korjenitu i cjelovitu obnovu, ponovno ističući svoju komunitarnu (zajedničarsku, eklezijalnu) dimenziju i dajući veću važnost upravo Crkvi, zajednici vjernika, kao subjektu bogoslužja, što za posljedicu ima novu organizaciju liturgijskoga prostora. Liturgija se shvaća i vrednuje kao „vrhunac kojemu teži djelatnost Crkve i ujedno izvor iz kojega proističe njezina snaga.“⁷⁷

Liturgija je danas opći izraz koji obuhvaća sve oblike javnoga bogoštovlja u Rimokatoličkoj Crkvi, a koji se manifestiraju u obliku liturgijskih obreda, zajedničkih simboličkih radnji posvećenih misteriju božanske prisutnosti.⁷⁸

Središte liturgije je slavlje euharistije, čije je pak središnje mjesto u prostoru svetišta *oltar* – *stol Gospodnji* (oltar, žrtvenik).

Liturgijska se slavlja odvijaju u ritmu liturgijske godine, u ciklusima liturgijskih svetih vremena i blagdana, a temeljni vremenski oslonac tome ritmu jest nedjelja, slavljena kao dan Gospodnji, dan proslave Krista i njegova otajstva otkupljenja. Liturgijska godina započinje prvom nedjeljom došašća ili adventa;⁷⁹ slijedi svetkovina Rođenja Gospodinova (Božić) s pripadajućom osminom. Božić se slavi na 25. 12. još od IV. stoljeća, a u Istočnim crkvama slavi

⁷⁶ O kršćanskoj liturgiji prije Drugoga vatikanskog koncila usp. KNIEWALD, D. (1937), *Liturgika*, Tipografija D. D., Zagreb, str. 1 - 4.

⁷⁷ *Sacrosanctum concilium*, http://www.crkvena-glazba.hr/wp-content/uploads/2016/03/1963_sacrosanctum_concilium.pdf (8. 1. 2019.)

⁷⁸ GLAZIER, M., HELLWIG, M. (ur.) (2005), *Suvremena katolička enciklopedija*, Marjan tisak, Split, str. 309 - 310., Usp. KNIEWALD, D. (1937), *Liturgika*, Tipografija D. D., Zagreb, str. 4.

⁷⁹ Od lat. *advenire* = doći, dolaziti, vrijeme je od četiri tjedna prije Božića. Zapčinje prvom nedjeljom došašća, koja se računa četiri tjedna unatrag od Božića (25. 12.). To je vrijeme duhovne pripreve u iščekivanju Kristova rođenja (stoga suvremena komercijalna kovanica advent kao općeprihvaćeni naziv za popularni božićni sajam u trajanju do 6. 1., ili do nekoga drugoga datuma, nema nikakva smisla, op. a.).

se 7. 1.⁸⁰ kao dan Kristova rođenja.⁸¹ Božićno vrijeme završava blagdanom Krštenja Gospodinova, u nedjelju nakon svetkovine Bogojavljenja (nedjelja nakon 6. siječnja). Zatim dolazi redovito vrijeme ili »vrijeme kroz godinu«, čiji prvi dio traje do korizme,⁸² četrdesetodnevne pripreve za najsvetije vrijeme liturgijske godine koje proslavlja muku, smrt i uskrsnuće Kristovo. Vrhunac liturgijske godine jest proslava Uskrsa, također sa svojom osminom, osmodnevnim blagdanskim slavljem. Datiranje Uskrsa je složeno i vezano uz stari lunarni kalendar kojim su se služili Židovi za određivanje datuma blagdana Pashe. Uskrs se slavi prve nedjelje nakon prvoga punog mjeseca (uštapa) koji slijedi po proljetnom ekvinociju ili proljetnoj ravnodenvici (21. 3.), uz jednu iznimku: ako na tu nedjelju padne židovsko slavlje Pashe (koja se po židovskom računanju slavi 14. nisana), slavlje Uskrsa prenosi se na nedjelju koja slijedi. Šesta nedjelja prije Uskrsa je prva korizmena nedjelja, a korizmeno vrijeme započinje u srijedu (Pepelnicu) prije te nedjelje. Uskrsno vrijeme traje sedam tjedana po Uskrsu i završava blagdanom Pedesetnice ili Duhova (kada je pedeset dana po uskrsnuću Duh Sveti sišao na apostole). Nakon svetkovine Duhova nastavlja se »vrijeme kroz godinu« koje traje do kraja liturgijske godine. Današnji raspored blagdana unutar liturgijske godine rezultat je slojevitoga nastanka i oblikovanja u kojemu su temeljni sadržaj i okvir slavljenje spomena na Kristova djela spasenja, ali su ta slavlja nerijetko naslonjena i na elemente iz nekih pretkršćanskih, poganskih⁸³ ili židovskih kulturnih tradicija, kao i na druge elemente iz kulturalnih i društvenih procesa. Unutar liturgijske godine susreću se još mnogobrojni blagdani svetaca, kao i blagdani vezani uz čašćenje Blažene Djevice Marije. Od tih su blagdana neki „zapovijedani“ (obvezatno ih je slaviti). Drugi vatikanski koncil reformirao je kalendar, unutar čega je uvelike reducirao broj svetačkih i marijanskih slavlja, kako bi se u liturgijskoj

⁸⁰ Prema julijanskome kalendaru koji je prethodio današnjemu, općeprihvaćenome gregorijanskom kalendaru. Julijanski kalendar, kojega je ustanovio Julije Cezar u I. st. prije Krista, ravna se po solarnoj godini, za razliku od prethodnog računanja vremena prema lunarnom ciklusu. Kršćani su prihvatili julijanski kalendar. Međutim, julijanski kalendar sadržavao je odstupanja koja donosi solarna godina. Reformiran je odlukom pape Grgura XIII. 1582. godine pa je po njemu i nazvan „gregorijanskim“. Obnova se sastojala od usklađivanja kalendara sa solarnom godinom, zbog čega je 1582. u kalendaru jednostavno izostavljeno 10 dana (s 4. listopada prešlo se na 15. listopada), a uvedena je i korekcija prijestupnih godina (novo pravilo: godine koje su djeljive sa 100 prijestupne su samo ako su djeljive s 400). Zbog toga je tadašnja razlika od 10 dana od tada porasla na 13 dana odstupanja julijanskoga kalendara od gregorijanskoga. Računanje crkvenih blagdana po julijanskome kalendaru zadržali su kršćani istočnoga obreda, neki do danas.

⁸¹ To je vrijeme zimskoga solsticija (suncostaja) i poganskih blagdana vezanih uz štovanje Sunca (Nepobjedivo sunce, *Sol invictus*), kao i uz druge starije religijske predodžbe. Ti su blagdani kršćanskim inkulturacijskim procesima kristijanizirani, zadobivajući nove sadržaje i novi smisao (*interpretatio christiana*).

⁸² Od lat. *quadregesima* = četrdesetnica – vrijeme od 40 dana posta i molitve kao duhovne pripreve za slavlje Uskrsa.

⁸³ Od. lat. *paganus* = čovjek koji obitava na selu, seljanin (lat. *pagus* = selo), kasnije zadobiva 'religijsko' značenje: kršćanstvo se u početku širilo gradovima, dok je ruralno stanovništvo ostajalo nezahvaćeno novom vjerom, stoga se izraz *paganin* (korišten češće u prošlosti no danas) ne odnosi na pripadnike drugih velikih monoteističkih religija, već na one koji ne pripadaju ni jednoj od velikih religija. Usp. GLAZIER, M., HELLWIG, M. (ur.) (2005), *Suvremena katolička enciklopedija*, Marjan tisak, Split, str. 259 - 260.

godini dalo više prostora slavljenju Kristova otajstva i doživljaju pojedinih liturgijskih „vremena“.

Slika 67. Sveta misa u župnoj crkvi Marije Snježne u Belcu (XVIII. st.), snimio J. Kokeza 2017.

Pored službene liturgije, Katolička je Crkva u većoj ili manjoj mjeri prihvatila i odnjegovala mnogobrojne pučke običaje raznih sredina u formi pučke pobožnosti ili blagdanskobit običaja.⁸⁴

Uz liturgiju su vezane i liturgijske boje, vlastite naravi pojedinih slavlja i pojedinih razdoblja liturgijske godine. Upotrebljavaju se za liturgijsku odjeću i određene predmete u liturgiji. Slijed boja unutar liturgijske godine je: bijela za blagdane Krista i Blažene Djevice Marije, za redovita slavlja u božićnome i uskrsnome vremenu, te za blagdane svetaca koji nisu mučenici; crvena za Cvjetnu nedjelju (nedjelju prije Uskrsa), Veliki Petak (muka Gospodnja), te za sve blagdane mučenika; ljubičasta za Došašće i Korizmu te za pokojnička slavlja; zelena za sve dane vremena »kroz godinu«. Nakon Drugoga vatikanskoga koncila za boju pokojničkih slavlja odabrana je ljubičasta umjesto dotadašnje crne, uz napomenu da se crna može i dalje sačuvati u skladu s krajevnim tradicijama. Uz te boje može se rabiti i ružičasta, tamo gdje je običaj, u službama nedjelje 'Gaudete' (III. nedjelja došašća) i Laetare (IV. korizmena nedjelja).

⁸⁴ Na taj način spašeni su i sačuvani mnogi vrijedni elementi prijašnjih kultura – sjetimo se samo nekih, općeprihvaćenih na našem tlu – božićne pšenice; kićenja drvca (*ax mundi, arbor vitae*); bojanja jaja; hodočašća i procesija kao vanjskih slavlja; kićenja i darivanja grobova... – što u mnogome također pripada kršćanskoj interpretaciji (*interpretatio christiana*) starijih kultova.

Uz ostalo, liturgija je već dva tisućljeća izvor i rasadnik svih vrsta umjetnosti, što je zadužilo našu civilizaciju nemjerljivim bogatstvom i raznolikošću kroz sva povijesnoumjetnička razdoblja, kao i na svim zemljopisnim područjima kojima se širilo kršćanstvo.

5.1 LITURGIJSKI PROSTOR

Što tražite? ...

Učitelju, gdje stanuješ? (Iv. 1.3)⁸⁵

Promotrimo li etimologiju riječi *crkva* i riječi *eklesija*, doći ćemo do naoko oprečnih značenja, koja se objedinjavaju u konačnici – u smislu koji se pronalazi i očituje u (idealnom) liturgijskom prostoru: riječ *crkva*, raširena u slavenskima, germanskim i još nekim europskim jezicima u mnogim inačicama (npr. njem. = *Kirche*; engl. = *church*; finski = *kirkko*), dolazi od grčke riječi *kyriake oikia* = Gospodnja kuća. Dakle, ta riječ prvotno znači mjesto – *topos*, mjesto za okupljanje zajednice kršćana. Druga pak riječ, uvriježena većinom u romanskim jezicima, izvedenica je od latinske riječi *ecclesia*, tj. prethodno od grčke riječi *eklesia* = skupština, narodna skupština, sakupljeni narod (iz čega npr. tal. = *chiesa*; franc. = *église*; španj. = *iglesia*; portug. = *igreja*). Ta riječ primarno ima značenje zajednice, društvene kategorije.⁸⁶ No, riječ *crkva* (neovisno o jeziku) danas nosi obadva značenja: označava i zajednicu vjernika i mjesto njezinoga bogoslužnoga okupljanja.

Nadalje, prateći promišljanja suvremenih liturgičara i povjesničara umjetnosti, možemo zamijetiti različite naglaske, ali i zajedničke nazivnike koji obilježavaju liturgijski prostor, kao i kritičnost spram čestih promašaja u koncipiranjima i realizaciji suvremenih liturgijskih prostora:

“Jednostavno, crkveni prostor mora biti duhovno mjesto u kojem se čovjek susreće sam sa sobom i s Bogom, intimno, ali i u zajedništvu, dakle, mora pružati mogućnost intime i kontemplacije, ali i zajedništva u liturgijskome slavlju. To je pojam crkve od prvih vremena.”⁸⁷

Ipak, polazeći od značenja samoga pojma *crkva*, kao i od smisla liturgije za koju je građen prostor slavlja, *crkva* ima biti oblikovana iz liturgije i za liturgiju, dakle kao prostor zajednice i zajedničkoga slavljenja. Misao o prostoru osobnoga susreta vjernika s Bogom tek je drugotni element u promišljanju liturgijskoga prostora, kao što su osobna i pučka pobožnost tek drugotni elementi u odnosu na liturgiju Crkve.

⁸⁵ *Biblija*, (2001), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, str. 1507.

⁸⁶ GLUHAK, A. (1993), *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb, str. 165 - 166.

⁸⁷ PREMIERL, T. (1997), *Zajedništvo i funkcija umjetnosti u sakralnom prostoru, Radovi Leksikografskoga zavoda "Miroslav Krleža"*, knj. 6, Zagreb, str. 91 - 107 (90).

“Crkvu – zgradu može se doživljavati izvanjski, iz vlastitih spoznaja i osobnog iskustva, ali liturgijski prostor ima svoj smisao u sraštenosti sa životom zajednice... Umjetnici, među kojima vidim i arhitekta, dionici su te čudesne životne razigranosti u napetosti između vidljivoga i nevidljivoga.”⁸⁸

“Oblikovati liturgijsku arhitekturu za liturgiju doista nije moguće, ako se ne misli i ne stvara iz liturgije.”⁸⁹

Kod svih navedenih autora vidljiv je naglasak na liturgiji kao izvorištu iz kojeg izrasta koncepcija (izvornoga) liturgijskog prostora.

Također je prisutno i razlikovanje pojma *mjesta* od pojma *prostora*, s naglaskom na *svetost mjesta* iz kojeg izniče prostor – koji oblikuje obred:

Na svetim se mjestima prožima ovostrano i onostrano u simbolici – u smislu susreta i interakcije ljudskoga i božanskog. Drevna svetišta (raznih religija) su *središta* i mjesta božje objave – *epifanije*. Mjesto, dakle, prethodi prostoru. Prostor se oblikuje iz (svetoga) mjesta, po simbolično-obrednoj dinamici mjesta – svetišta – središta. Dakle, (sveto) mjesto i obred oblikuju prostor. Obred daje ritam, oblik i unutarnje ustrojstvo liturgijskome prostoru. Središte liturgijskoga prostora je oltar, koji usmjerava prostor prema drugim žarištima (svetohraništu, ambonu, krstionici...)⁹⁰

Nadalje, ističe se uloga crkvene umjetnosti kao nositeljice *poruke*:

Naglašavanje arhitekture (i cjelokupne crkvene umjetnosti) kao nositeljice *poruke* znači usmjeravanje umjetničke kreativnosti i snage u (zadani) *filološki*⁹¹ oblik – što bi značilo ići i djelovati tragom *smisla* u svakome dijelu crkvenoga prostora i njegovih elemenata, sve do promišljanja najmanjega detalja.⁹² Skladni suodnosi različitih dijelova egzistiraju u napetosti (jer bez napetosti suodnosa nema ni sklada), a proizlaze iz čudesne nepredvidljivosti umjetnosti.⁹³

⁸⁸ ŠAŠKO, I. (2013), Arhitektura ispovijedanja vjere, *Živo vrelo, 8 - 2013., god. XXX.*, Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb, str. 2.

⁸⁹ CRNČEVIĆ, A. (2013), Urednikova riječ – Koncelebracija umjetnosti, *Živo vrelo, 8 - 2013., god. XXX.*, Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb, str. 1.

⁹⁰ Usp. ŽIŽIĆ, I. (2008), *Tragom „mjesta“ liturgijskoga događaja*, *Živo vrelo, 9 - 2008., god. XXV.*, Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb, str. 2 - 6.

⁹¹ Filologija = smisloljublje (doslovno).

⁹² Detalj (franc. *detail*) – pojedinost, sitnica, sastavni dio cjeline (kao rezultat dijeljenja).

⁹³ Tj. iz, kako nadahnuto navodi autor, *improvizacija Duha svetoga*. Usp. ŠAŠKO, I. (2013), Liturgijski prostor i ispovijedanje vjere, *Živo vrelo, 8 - 2013., god. XXX.*, Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb, str. 4.

Arhitektura je i hod kroz prostor – od ulaza (preko praga kao graničnika između vanjskoga i unutarnjeg, profanoga i sakralnog), prema oltarnome prostoru – simboličkome središtu cjelokupnoga zdanja. Stoga, ako je crkva *porta fidei*,⁹⁴ onda podrazumijeva dinamičnosti i otvorenost (prostornu, kao i simboličnu), te usmjerenost ulaza prema središtu, oltaru.

Slika 68. Detalj ulaza u prostor oko župne crkve sv. Barbare u Gornjem Vrapču, ograđen cinktorom, XVIII. st., snimila Z. Jembrih 2011.

⁹⁴ lat. = vrata vjere.

Laž, kič, ružnoća izravno se protive slavlju liturgije i smislu liturgijskoga prostora.

“Istiniti, dobri i lijepi prostori – u svoj oštirini značenja plod su izbora čovjeka... Ružna arhitektura plod je ružnoće duha, uznositosti, sebičnosti, plod čovjeka koji ne želi spoznati tko je, odakle je i na što je pozvan.”⁹⁵

U mnogim primjerima suvremene sakralne arhitekture (kao i u povijesnim sakralnim prostorima iz kojih je “ishlapio” izvorni, tj. bolje rečeno prethodno postojeći sklad), s jedne strane simptomatična je dehumanizacija prostora i egzistencijalno otuđenje koji prate suvremeno doba, a s druge strane *lagodan pad u kič*.

Slika 69. Plastično cvijeće i plastična Bogorodica na menzi devastiranog desnog bočnog oltara u kapeli sv. Jakova na Očuri (XV. - XVIII. st.), Župa Presvetog Trojstva u Radoboju, snimila Z. Jembrih 2014. – nevina pučka inscenacija u pokušaju nadomještanja inventara koji je nestao.

Slika 70. Crkva Gospe od Utočišta u Aljmašu, sagrađena 2001., arhitekti M. Furlan Zimmerman, I. Gajšak i M. Buvinić, na mjestu crkve srušene od strane srpskih paravojnih jedinica 1991.

Liturgijski prostor nije (samo) ambijentalan, nije (samo) mjesto molitve i kontemplacije, on je mjesto ostvarivanja teološke paradigme kroz liturgiju. Put obostranoga povjerenja – umjetnici otvoreni za Crkvu i Crkva osjetljiva za stvaralačke novosti u umjetničkim izričajima u suvremenoj stvarnosti – ključ su zajedničkoga stvaralaštva, koje nadilazi autorsko djelo.⁹⁶ Stoga bi i pojam *liturgijska arhitektura* – ona kojoj je liturgija mjerodavni arhitekt, ne s “dizajnerskom”, već “projektantskom” ulogom – ta koja bi trebala oblikovati nove

⁹⁵ ŠAŠKO, I. (2013), Liturgijski prostor i ispovijedanje vjere, *Živo vrelo*, 8 - 2013., god. XXX., Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb, str. 7.

⁹⁶ Usp. CRNČEVIĆ, A. (2013), Vjera i božja prostornost - crtice za teologiju liturgijskog prostora, *Živo vrelo*, 8 - 2013., god. XXX., Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb, str. 11 - 13.

arhitektonske prostore,⁹⁷ kao što je nadahnjivala negdašnje, najvećim dijelom anonimne stvaraocce koji su oblikovali crkvene prostore i njihovu opremu u prošlosti.

Slike 71. i 72. "Silentium – comunicatio" (2000.), prostorna intervencija multimedijalnog umjetnika I. Grubića u predavaonici Akademije likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Jabukovac bb – na tragu potrage za sakralizacijom prostora?, fotografije rada u vlasništvu Z. Jembrih, snimio J. Kokeza 2019.

5. 2 PROMJENE U LITURGIJI; PROMJENE U SVJETONAZORIMA – PROMJENE U SADRŽAJU I FORMI

Liturgijski prostor razvijao se tijekom dvije tisuće godina razvoja kršćanstva – u početku od privatnih bogomolja prvih kršćana (*kyriake oikia* = Gospodnja kuća), preko ranokršćanskih bazilika, koje kršćanstvo zadobivanjem slobode u IV. st. preuzima i preoblikuje; zatim predromaničkih crkvi raznolikih oblika rasutih po zemljovidu onodobnoga kršćanskoga svijeta, velebnih romaničkih i gotičkih katedrala, renesansnih i baroknih raskošnih izvedenica, samostanskih, hodočasničkih, dvorskih ili grobljanskih crkvi, kao i nebrojenih skromnih seoskih kapela i poklonaca, sve do suvremenih pokušaja povratka u izvorno (ili odlazaka u nesuvislo) – svjedoci smo (i činitelji) pluralizma stilova i promjena.

⁹⁷ Usp. CRNČEVIĆ, A. (2008), Urednikova riječ - Osnove liturgijske arhitekture, *Živo vrelo*, 9 - 2008., god. XXV., Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb, str. 1.

No što bi trebao biti zajednički nazivnik svakoga liturgijskoga kršćanskog prostora?

Rana Crkva, počevši se organizirati kao javna zajednica, istodobno započinje izdvajati, preuzimati i oblikovati posebne prostore. Preuzimajući rimsku baziliku, zdanje koje je pripadalo javnome visokoorganiziranom životu Rimske države, Crkva uzima i matricu, te je preoblikuje useljavajući u nju liturgiju, u različitim varijacijama sve do naših dana.

Slika 73. Unutrašnjost katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije u Puli (IV. - V. st.), trobrodno bazilikalni prostor tzv. sjevernojadranskoga tipa, pogled od svetišta prema ulazu

Mnoge su promjene nastale u liturgijskome prostoru tijekom dvije tisuće godina kršćanske kulture. Prateći te promjene slijedimo put razvoja povijesti (kršćanske) umjetnosti, suživota različitih stilova, osobitosti različitih područja – *gustoću tkiva* koje se isprepliće i mijenja.

No, usporedno slijedimo i put nebrojenih preinaka, propadanja i devastacija, danas često svjedočeci *ostacima ostataka* nekadašnjih bogatih i slojevitih crkvenih prostora i njihovih inventara. Istodobno svjedočimo i nastanku brojnih novih crkvenih građevina “za novo vrijeme”, “za nove ljude”. Na što se oslanjaju ti novi liturgijski prostori i *novi ljudi* u *novome vremenu* – sklonome zaboravljanju⁹⁸ i / ili nepoznavanju?

⁹⁸ „Zaborav je svjesno zatiranje žive misli..., djelo inercije i lijenosti duha.“

“Poznavanje povijesnoga sakralnog prostora složen je misaoni i osjetilni proces. Jedna od posljedica takvog odnosa stalna je briga o čuvanju povijesnih prostora i omogućivanju njihova postojanja u punom izražaju, bez oskvrnuća naknadnim zahvatima na njima ili u njihovoj okolini.”

“Bez poznavanja povijesti bit će svaka nova kreacija nedostatna i jalova”.

“U mnogim suvremenim sakralnim prostorima, upravo zbog pomanjkanja istinskog osjećanja na putu od poriva do realizacije, nalazimo mnoštvo KIČA kao zamjene za nešto što ne možemo ili ne znamo imati, nismo htjeli ili mogli osjetiti ili se pak nismo racionalno i stvaralački uputili u traženje novog izraza.”, PREMERL, T. (1997), Zajedništvo i funkcija umjetnosti u sakralnom prostoru, *Radovi Leksikografskoga zavoda “Miroslav Krleža”*, knj. 6, Zagreb, str. 91 - 107.

Slike 74 i 75. Ranokršćanski kompleks oko groba sv. Dujma na Manastirinama (IV. - V. st.) i episkopalni kompleks (poč. V. - VI. st.), arheološki lokalitet Salona / Solin, snimila Z. Jembrih 2018.

Slika 76. Kapela sv. Nikole (XV. st.), lijevo gore i sužupna crkva sv. Anastazija (kraj XX. st.), Solin – stanje nakon dvije tisuće godina kršćanske kulture, snimila Z. Jembrih 2018.

Povijest umjetnosti velikim je dijelom povijest sakralnoga prostora i uređenja njegove unutrašnjosti, spletena u cjelovitost stvaralačkog i duhovnog djelovanja. Taj se proces skladno ostvarivao kroz razna povijesnoumjetnička razdoblja, smjene tih razdoblja, kao i kroz koegzistenciju stilova (koji se nisu međusobno potirali već, naprotiv, suživljavali), skupnim djelovanjem mnogih, najčešće anonimnih *majstora*. Ti su majstori stvarali jedinstveno, čak i kada nisu živjeli u istome vremenskom razdoblju! Zsigurno smo se mnogo puta zapitali zašto povijesne crkvene građevine, pa i one najskromnije, koje ne predstavljaju vrhunska umjetnička dostignuća, odišu ravnotežom materije i duha u kojoj prostor i njegova oprema žive u skladu i suglasju? To je bilo moguće stoga što su ti (većinom anonimni) stvaraoci bili usmjereni prema ostvarivanju duhovne funkcije sakralnoga prostora i njegovih ključnih

elemenata – stvaranju materijalnog *okvira* za doživljavanje duhovnog,⁹⁹ u nedjeljivosti liturgije i umjetnosti.

No, tijekom XIX. stoljeća nastupaju ključne svjetonazorske promjene koje utječu na sakralnu umjetnost, razbijajući umjetničku i duhovnu koheziju liturgijskoga prostora i njegove opreme. Taj se rasap produbljuje u XX. stoljeću, nastupom modérne i avangarde, a tim slijedom i suvremene umjetnosti našega doba.

Malobrojni su primjeri sakralnih prostora (u svijetu, kao i kod nas), koji su uspjeli premostiti konflikt novoga konstruktivnog, funkcionalnog poimanja arhitekture i tradicionalnoga shvaćanja liturgijske funkcije prostora i njegove opreme. Unutrašnjost i oprema tih prostora ostaju često uglavnom nedorečene, stereotipne ili interpretirane u neskladu s osnovnim – duhovnim poimanjem. Ta nedorečenost i nesklad odnose se, uz iznimke, i na (drvenu polikromiranu) skulpturu u sklopu oltara i ostale opreme unutrašnjih liturgijskih prostora od XIX. stoljeća nadalje.

Slika 77. Unutrašnjost župne crkve sv. Blaža u Zagrebu (pogled na svetište), prema projektu arhitekta V. Kovačića (1912. - 1915.); stotinu godina kasnije (2012. - 2017.): arhitekt Ž. Kovačić i realizacije suvremenih umjetnika: A. Kauzlarića-Atača, A. Novoselca, Z. Kesera, M. Garčevića, T. Buntaka – neusklađeni elementi čine neusklađenost liturgijskog prostora.

⁹⁹ *Vječnoga, Svetog i Ljepog.* "Po čemu su pak materijalna crkva - građevina ili umjetnički predmet *sveti*, tj. u kojem smislu oni moraju biti *sveti*, za razliku od profanog? *Sveti* su, jer su stvoreni u službi *Svetoga* - koje se na vidljiv materijalni način, ljudima jedino stvarno dostupan, iskazuje i govori preko kršćanske simbolike." PREMERL, T. (1997), *Zajedništvo i funkcija umjetnosti u sakralnom prostoru, Radovi Leksikografskoga zavoda "Miroslav Krleža"*, knj. 6, Zagreb, str. 91 - 107.

Stoga XX., a potom i XXI. stoljeće obiluju ogromnim i kontroverznim, često agresivnim lomovima svijesti i naravno, zabunama u praktičnoj provedbi sakralne umjetnosti, koja je bila i još je izložena svim promjenama umjetničkih i ideoloških programa današnjih vremena.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Usp. PREMERL, T. (1997), Zajedništvo i funkcija umjetnosti u sakralnom prostoru, *Radovi Leksikografskoga zavoda "Miroslav Krleža"*, knj. 6, Zagreb, str. 91 - 107.

5.3 PROMJENE NAKON DRUGOGA VATIKANSKOG KONCILIA

Reakcija Katoličke Crkve na nagomilane ogromne društvene promjene nastale do sredine XX. stoljeća manifestirala se Drugim vatikanskim koncilom (1962. - 1965.) – velikom saborom, po najavi ekumenskim (usmjerenim k jedinstvu Crkve). Odluke donesene na tome koncilu značajno su utjecale na mnoge promjene u Katoličkoj Crkvi, a u cilju njezina otvaranja prema modernome društvu. Od prethodnih, Tridentskoga (koji je završio 1563.) i Prvoga vatikanskog koncila (1870.), Crkvu je, prema riječima tadašnjega pape Ivana XXIII. “trebalo provjetriti”.¹⁰¹

Slika 78. Tradicionalna sv. misa – svećenik okrenut prema oltaru u činu euharistije.

Slika 79. Sv. misa nakon postkoncilske obnove – svećenik okrenut prema puku u činu euharistije.

Jedan od važnih dokumenata toga koncila, *Konstitucija o svetoj liturgiji (Sacrosantum concilium)*¹⁰² izravno se odnosi na poimanje sakralne umjetnosti u službi liturgije, a ovdje se donosi u prijevodu:

¹⁰¹ Papa Ivan XXIII. naglasio je na početku zasjedanja koncila da dužnost Crkve nije puko čuvanje dragocjenog blaga i da jedina briga nije starina. Usp. GLAZIER, M., HELLWIG, M. (ur.) (2005), Drugi Vatikanski sabor, *Suvremena katolička enciklopedija (A - LJ)* Marjan tisak, Split, str. 225.

¹⁰² *Sacrosantum concilium* <http://www.crkvena-glazba.hr/wp>, http://www.crkvena-glazba.hr/wp-content/uploads/2016/03/1963_sacrosantum_concilium.pdf (22. 2. 2018.)

Konstitucija o svetoj liturgiji (Sacrosanctum concilium)**SEDMO POGLAVLJE****SAKRALNA UMJETNOST I SAKRALNI PREDMETI**

122. Među najplemenitije djelatnosti ljudskoga duha s punim se pravom ubrajaju lijepe umjetnosti, osobito religiozna umjetnost te sakralna umjetnost kao njezin vrhunac. One se po svojoj naravi odnose na beskrajnu božansku ljepotu, koju na neki način valja izraziti ljudskim djelima. One su to više usmjerene prema Bogu i promicanju njegove hvale i slave što više idu samo za tim da svojim djelima u najvećoj mjeri pridonesu pobožnome obraćanju ljudskih srdaca prema Bogu. **Stoga je dobra Majka Crkva uvijek bila prijateljicom lijepih umjetnosti; ustrajno je tražila njihovu plemenitu službu i izražavala umjetnike poglavito radi toga da predmeti koji pripadaju u bogoštovlje uistinu budu dostojni, dolični i lijepi znakovi i simboli višnjih zbiljnosti.** Crkva se, štoviše, s pravom držala nekom vrstom njihove sutkinje time što je rasuđivala među umjetničkim djelima koja odgovaraju vjeri, pobožnosti i vjerno predanim zakonima te se trebaju smatrati prikladnima za sakralnu uporabu. S posebnim se marom Crkva skrbila za to da sakralni predmeti dostojno i lijepo služe **uresu bogoštovlja; pritom je u građi, obliku i načinu ukrašavanja dopuštala one promjene do kojih je tijekom vremena doveo napredak tehničkoga umijeća.** Zato su oci smatrali dobrim odlučiti o tome ovo što slijedi.

123. **Crkva nikada nije imala neki svoj vlastiti umjetnički stil, nego je već prema značaju i uvjetima naroda te prema potrebama različitih obreda dopuštala umjetničke oblike svakoga vremenskog razdoblja; tako je tijekom stoljeća skupila umjetničko blago koje valja sa svom pomnjom čuvati.** Neka tako i umjetnost našega vremena i svih naroda i krajeva ima slobodu djelovanja u Crkvi samo ako s dužnim poštovanjem i s dužnom čašću **služi sakralnim građevinama i sakralnim obredima; tako će i ta umjetnost moći pridružiti svoj glas onom divnom slavošpjevu** što su ga najveći muževi (vjerojatno i žene, op. a.) spjevali katoličkoj vjeri kroz prošla stoljeća.

124. Neka se ordinariji pobrinu da promičući i njegujući uistinu sakralnu umjetnost više paze na **plemenitu ljepotu negoli na puku raskoš.** To neka vrijedi i za sakralno ruho i uredje. Neka biskupi vode brigu da se pomnjivo drže daleko od Božjih zgrada i drugih sakralnih mjesta ona umjetnička djela koja se protive vjeri, čudoređu i kršćanskoj pobožnosti te vrijeđaju pravi religiozni osjećaj, **bilo zbog iskrivljenosti oblika bilo zbog nedostatne, osrednje ili prividne umjetnosti.** Kod gradnje sakralnih građevina neka se brižljivo pazi da budu prikladne za obavljanje liturgijskih čina i da se može postići djelatno sudjelovanje vjernika.

125. Neka se i dalje zadrži praksa da se u crkvama **izlažu svete slike vjernicima na čašćenje; one ipak trebaju biti izložene u umjerenom broju i u odgovarajućem redu** kako ne bi kod kršćanskoga puka izazvale čuđenje ili pogodovala manje ispravnoj pobožnosti.

126. **U prosuđivanju umjetničkih djela neka ordinariji saslušaju biskupijsko povjerenstvo za sakralnu umjetnost te prema potrebi i druge prave stručnjake, kao i povjerenstva o kojima je riječ u čl. 44., 45. i 46. Sa svim marom neka ordinariji bdiju da se ne otuđe ili ne upropaste sakralni predmeti ili dragocjena djela koja su ukrasom Božje kuće.**

127. Neka se biskupi sàmi ili preko prikladnih svećenika, koji su obdareni poznavanjem i ljubavlju prema umjetnosti, **skrbe za umjetnike** da budu prožeti duhom sakralne umjetnosti i svete liturgije. Osim toga, preporučuje se da se u onim krajevima, u kojima se to čini dobrim, osnuju **škole ili akademije sakralne umjetnosti za izobrazbu umjetnika.** Svi umjetnici koji - vođeni svojom nadarenošću - kane služiti slavi Božjoj u svetoj Crkvi, neka uvijek imaju na pameti da je pritom na neki način riječ o svetom nasljedovanju Boga stvoritelja i o djelima koja su određena za katoličko bogoštovlje, za duhovnu izgradnju vjernika te za njihovu pobožnost i vjersku pouku.

128. Zajedno s liturgijskim knjigama treba - prema odredbi čl. 25. - što prije preraditi kanone i crkvene statute koji se tiču **oblikovanja vanjskih predmeta za sveto bogoslužje, napose pak one koji se odnose na dostojnu i prikladnu izgradnju sakralnih građevina, na oblik i podizanje oltara, na doličnost, smještenost i sigurnost svetohraništa, na prikladnost i istaknutost krstionice, na dolično oblikovanje svetih slika te na prikladan način ukrašavanja i kićenja: ono što se ne čini uskladivim s obnovljenom liturgijom, neka se popravi ili ukine, a neka se zadrži ili uvede ono što joj pristaje.** Prema odredbi čl. 22. ove konstitucije, u tim se stvarima teritorijalnim skupovima biskupa daje ovlaštenje da ih prilagode mjesnim potrebama i običajima, osobito glede građe i oblika sakralnoga pribora i ruha.

129. Neka se za vrijeme filozofskih i teoloških studija **klerici također poučavaju o povijesti i razvoju sakralne umjetnosti te o zdravim načelima na kojima se moraju temeljiti djela sakralne umjetnosti, tako da uzmognu cijeniti i čuvati časne crkvene spomenike, a umjetnicima davati prikladne savjete pri izvođenju njihovih djela.**

130. Prikladno je da uporaba pontifikalnoga znakovlja bude pridržana onim crkvenim osobama koje imaju biskupsko posvećenje ili neku posebnu jurisdikciju.

(istaknute dijelove izdvojila autorica teksta)

Primjene *Konstitucije o svetoj liturgiji* na situacije *in situ* mogle bi se pojednostavljeno svesti na sljedeće promjene:

a) u liturgiji: razumijevanje bogoslužja kao Božjega spasenjskog djela u Crkvi, a ne samo kao kultnoga djela Crkve spram Boga; bogoslužje na narodnim jezicima; pojednostavljenje obrednih formi i molitvenih obrazaca; veća važnost dana navještanju Božje riječi; obnovljena i istaknuta uloga puka u liturgiji, posebice u euharistiji; način slavljenja sv. mise – svećenik okrenut prema puku; otvorenost drugim tradicijama...

b) u liturgijskome prostoru: stavljanje u središte Kristova djela koje se izvršuje u zajednici donosi otklon od višestoljetne klerikalizirane liturgije prema liturgiji koja je izrazito eklezijalno ustrojena, s naglašenom komunitarnom dimenzijom – to oltar stavlja u simboličko središte, prostor biva organiziran na matrici okupljanja oko oltara, u prostoru je dana veća važnost slavlju sakramenta euharistije, a manja pučkoj pobožnosti; to zahtijeva u župnim crkvama posebnu kapelu za svetohranište (ipak povezanu sa središnjim oltarom), a druga mjesta pobožnosti ne oblikuju se kao oltari, stoga u prostoru ostaje samo jedan oltar; zbor pjevača mišljen je kao zbor služitelja kojima je zadaća predvoditi pjevanje zajednice, što sugerira smještanje zbora u prostor zajednice (ne na kor, iza zajednice); važnija uloga oltara (jednoga, u svetištu) kao stola Gospodnjeg.

Međutim, provođenje nekih od tih promjena ili njihovo nerazumijevanje ponegdje je dovelo do preinaka i/ili odbacivanja dijelova crkvenih inventara. Pojedini dijelovi crkvene opreme koji više nisu u liturgijskoj funkciji postali su *suvišni namještaj* ili *nepotrebni ukrasi*, o kojima često treba voditi dodatnu brigu.

U duhu i pod geslom (liturgijske i materijalne) obnove tako se ponegdje zapuštaju ili demontiraju propovjedaonice, ispovjedaonice “zastarjelih” oblika zamjenjuju se “primjerenijima”, odbacuju se krstionice, sakristijski ormari, crkveno ruho, liturgijske (kao i mnogobrojne druge) knjige, svijećnjaci, liturgijsko posuđe, razgrađuju pričesne ograde¹⁰³ koje su dijelile lađu od svetišta. Oltari – glavni i bočni u dotadašnjim oblicima, zajedno sa svojim do tada bitnim dijelovima (kanonskim pločicama, svijećnjacima, svetohraništima, oltarnim raspelima, kao i skulpturama kojima blijedi ikonografsko i liturgijsko značenje), prestaju biti mjesta slavljenja euharistije i postaju – *kulise*.

¹⁰³ Prostor svetišta (s oltarom u središtu) od prostora lađe (gdje je smještena zajednica) u crkvama se od najranijih vremena ograđivao oltarnim pregradama, koje se do XII. st. u zapadnim crkvama gube, tj. pretvaraju u *letner*, a zatim u pričesne ograde ili pričesne klupe, koje su se ponegdje zadržale i do Drugoga vatikanskog koncila. U istočnim se crkvama iz oltarne pregrade razvio ikonostas, naglašavajući još više svetost svetišta.

U nekritičkoj želji za osuvremenjivanjem ponekad stradava mnoštvo nezaštićenih i nedokumentiranih liturgijskih predmeta, pa i cijelih inventara. Sitniji predmeti i fragmenti najbrže nestaju.¹⁰⁴

Slika 80. Stanje *in situ*: drveni svijećnjaci (XVIII. - XIX. st.) – izvan uporabe postali su dio otpada odbačenoga u pomoćnoj prostoriji uz proštenjarsku crkvu Sveta tri kralja u Kominu (XVII. - XVIII. st.), Župa sv. Marije Magdalene, Bisag, snimila M. Ožanić 2017.

Slika 81. Drveni polikromirani svijećnjaci i kanonske pločice (XVIII. st.) vraćeni na menzu glavnoga oltara u kapeli sv. Filipa i Jakova u Gradišću (XVIII. st.), Župa sv. Anastazije, Samobor, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova,¹⁰⁵ snimila Z. Jembrih 2014.

Neki pak dijelovi crkvene opreme postajali su i postaju suvišni i/ili neupotrebljivi ne samo zbog liturgijskih promjena već i zbog tehnološkog napretka i/ili zbog “praktičnih razloga” (tako npr. propovjedaonica više ne trebaju služiti boljoj vizualnoj i auditivnoj istaknutosti propovjednika, baldahin nad propovjedaonicom više ne treba pojačavati akustiku; svijećnjaci više ne služe fizičkom, već jedino simboličkom osvjetljavanju prostora; neelektrificirani lusteri se odbacuju ili upropašćuju nestručnim zahvatima;¹⁰⁶ prirodno osvjetljenje, često kanalizirano kroz pomno predviđene otvore u prostoru, a koje je predstavljalo sastavni dio liturgije, zanemaruje se ili više ne razumije i vrlo se često nepotrebno nadomješta umjetnom rasvjetom;¹⁰⁷ orgulje

¹⁰⁴ Još uvijek se tijekom terenskih istraživanja iza oltara, u zabačenim kutovima crkvenih prostora ili sporednim prostorijama, može pronaći i spasiti pokoji takav odbačeni, dekontekstualizirani i oštećeni (dragocjeni) dio *pokretne baštine*.

¹⁰⁵ Konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su na Odsjeku za konzerviranje i restauriranje umjetnina u okviru diplomskog rada Petre Lulić (kanonske pločice) i diplomskog rada Paule Bule (svijećnjaci) 2013. godine (mentorica Z. Jembrih).

¹⁰⁶ „Dobre namjere“ priučeni majstora, onih „koji se razumiju u sve“ ili „povoljnih restauratora“ (bez dopuštenja za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara koje izdaje i nadzire Ministarstvo kulture RH) još uvijek dovode do nepovratnih šteta na mnogim objektima kulturne baštine *in situ*.

¹⁰⁷ Neprijemno osvjetljenje može razobličiti prostor. Posebice se to odnosi na povijesne crkvene interijere, ionako koncipirane u suradnji s prirodnom ili rasvjetom svijećama. U njima je već sama električna rasvjeta *uljez*,

na pjevalištima više ne služe svrsi jer ih odmjenjuju suvremeni načini proizvodnje glazbe, stoga poneki vrijedni instrumenti “šute”, a njihova kućišta propadaju; uvodi se grijanje koje često nije primjereno postavljeno ili primjereno korišteno u odnosu na dijelove crkvene opreme izuzetno osjetljive na mikroklimatske promjene...).

Slika 82. Radovi zaštite na dijelu odbačene propovjedaonice (XVIII. st.) iz župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Maču¹⁰⁸, pronađene u devastiranome stanju u “depo” Muzeja seljačkih buna u Gornjoj Stubici tijekom studentske restauratorske prakse¹⁰⁹, snimila Z. Jembrih 2012.

ali i opasnost ako je krivo postavljena u odnosu na predmete osjetljive na njezino štetno djelovanje. „Nemoguće je previše naglasiti ulogu osvjetljenja u dinamičnim scenskim uprizorenjima oltarnih cjelina iz 2. i 3. četvrtine 18. stoljeća.“ ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb (pdf), str. 155 (155 - 158).

¹⁰⁸ U tijeku su cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na ovoj propovjedaonici, koja se potom u dogovoru s nadležnom konzervatorskom službom i s vlasnikom (Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije u Maču), tridesetak godina nakon „izbacivanja“ vraća na svoje izvorno mjesto u župnu crkvu. (voditelj radova N. Nef)

¹⁰⁹ Na restauratorskoj praksi sa studentima 2. i 3. godine kiparskog smjera 2012. godine izvedene su preventivne mjere zaštite, dokumentiranje, čišćenje i najnužnije podljepljivanje na dijelovima odbačene crkvene opreme iz područja Hrvatskog zagorja, koji su bili pohranjeni u lošim uvjetima „depoa“ Muzeja seljačkih buna u Gornjoj Stubici (voditeljica Z. Jembrih). Taj „depo“ (sličan deponiju), srećom više ne postoji, a većina umjetnina koja se u njemu nalazila u fazi je stručne obnove ili su primjerenije pohranjene.

Tehnologija, nema sumnje, neprestance napreduje, no neke suvremene tehnološke intervencije nisu uvijek primjerene, a ponekad nanose i izravnu štetu u (povijesnim) liturgijskim prostorima.¹¹⁰

Važno je imati senzibilitet i znanja vezana uz poznavanje, vrednovanje i zaštitu crkvenih prostora i crkvene opreme, koji nisu samo to, već su nerijetko i kulturna baština, a s time u vezi potrebno je razvijati suradnju s drugim institucijama i strukama u cilju njezina očuvanja i zaštite. Svećenici, donedavno većinom obrazovana elita, u čiji je svjetonazor bila ugrađena svijest o vrijednosti i svijest o brizi za baštinu,¹¹¹ u novije doba okupirani su mnogim drugim obavezama i prioritetima, a briga za baštinu pretvara se nažalost u balast.¹¹²

Također, i služba zaštite spomenika kao i konzervatorsko-restauratorska struka često zakazuju ili reagiraju sa zakašnjenjem – neregistrirani i nezaštićeni crkveni inventari (pa i oni pod pravnom zaštitom) osipaju se i zauvijek nestaju pred našim očima, u današnje vrijeme, unatoč tome što se upravo današnje vrijeme (načelno) odlikuje osviještenošću spram baštine, unapređenjem konzervatorske i restauratorske struke, te mnogobrojnim mogućnostima stručnog dokumentiranja i preventivne zaštite *in situ*.¹¹³

¹¹⁰ Tako npr. platno za LCD (engl. *Liquid Crystal Display*) projekciju tekstova pjesama, koje zakriva (barokno) raspelo tijekom bogoslužja i još pri tome proizvodi razne digitalne vizualne efekte, nije najprimjerenije rješenje primjene suvremenih tehnoloških pomagala u liturgiji (a uz to i zastire smisao djelatnoga udioništva u liturgiji). Neprijmjereno postavljeno i korišteno grijanje, kao i rasvjeta, mogu nanijeti nepopravljivu štetu liturgijskim predmetima. Jakost rasvjete mjeri se luxima (lx) – od lat. *lux* = svjetlo. Jakost od 1 lx ima ona točka neke površine na koju okomito pada svjetlost iz izvora svjetlosti 1 cd, koji je od nje udaljen 1 m. Ovi su materijali izuzetno osjetljivi na jačinu svjetlosti: papir, koža i tekst podnašaju razinu rasvjete do 50 lx, oslikano drvo 100 - 150 lx, slike na platnu do 200 lx, dok metal, kamen, staklo i keramika mogu podnijeti do 300 lx. U praksi se ti podaci najčešće zanemaruju.

¹¹¹ Svećenstvo je bilo inicijator, kreator, naručitelj, obnovitelj, zaštitnik, izučavatelj i promicatelj umjetničkih djela kroz povijest, a pojedini svećenici bili su i sami umjetnici i/ili znanstvenici koji su dali veliki obol crkvenoj umjetnosti.

¹¹² »Nakon ovog opisa crkve sv. Martina u Virju čovjek je zadivljen kako su razvijeni smisao za sklad i ljepotu i za stilsku uravnoteženost imali svećenici 18. stoljeća, kad su kuće Božje i sastajališta svojih vjernika nastojali urediti umjetnički skladno, a stilski do sitnica vjerno. S manjim mogućnostima svećeničkog obrazovanja bili su kulturniji od nas danas, koji prečesto ravnodušno, neodgovorno i bez ikakva poštovanja i ljubavi za umjetnički stara i vrijedna kulturna djela svojih prethodnika, uklanjamo, razbijamo i palimo«, VRAGOVIĆ, I. (1962 - 1979), *Spomenica Župe Sv. Martina, Virje*, str. 62.

¹¹³ Evidentiranje pokretne kulturne baštine u sakralnim objektima započelo je 1985. i vrši ga Sektor za zaštitu kulturne baštine u suradnji sa stručnjacima konzervatorskih odjela Ministarstva kulture RH. Dugotrajan i opsežan posao je u tijeku.

Slika 83. Detalj stanja oslikane unutrašnjosti drvene kapele sv. Petra i Pavla u Boku Palanječkom, Župa sv. Kvirina, Sisak, (XVIII. st.), Župa sv. Vida, Žažina, snimila Z. Jembrih 2012.

Od posljednjega koncila prošlo je već više od pola stoljeća, no njegova načela o liturgijskoj obnovi i o umjetnosti u liturgiji još nisu zaživjela u željenoj mjeri, pa se priželjkuje veća angažiranost odgovornih za dostojanstvo liturgije, kao i veća osjetljivost za liturgijsku baštinu stvaranu stoljećima.

Neovisno o budućim odlukama s *vrha*, suradnja crkvenih, konzervatorskih i konzervatorsko-restauratorskih ustanova (ili točnije, ljudi koji sačinjavaju te ustanove) – stručnjaka i laika, ono je što nas obvezuje u zajedničkoj skrbi za svu baštinu.

Slika 84. Jedna od kapela (nepoznati titular) unutar stare jezgre grada Cresa – sakralni prostor koji više nije u liturgijskoj funkciji pretvoren je u skladište nepotrebnih i odbačenih *predmeta*, snimila Z. Jembrih 2013.

6 POJMOVNIK

aqua lustralis (lat. = očišćujuća voda) – od toga *sveta voda* – voda koju blagoslivlja svećenik, a upotrebljava se pri raznim blagoslovima i posvetama; pri ulasku u crkvu katolici zamoče vrhove prstiju desne ruke u blagoslovljenu vodu i prekriže se.

ambon (grč. = povišeno mjesto na koje se uzlazi, *anabaino*) – izvorno je to bio svečani ograđeni prostor (bema) ispred oltara koji je služio kao mjesto navještaja Božje riječi, te kao mjesto za *scholu cantorum*, zbor pjevača. Nestankom ambonskoga prostora ostalo je samo mjesto: ambon kao povišeno mjesto za obredni navještaj Božje riječi. U bazilikama se redovito bila dva mjesta navještaja (povezana izvorno jedinstvenim ambonskim prostorom): na sjevernoj za čitanje poslanica, a na južnoj za navještaj evanđelja. U kasnijemu razvoju prostora raspored je izokrenut.

apostoli (grč. *apostolos* = poslanik) – dvanaestorica Kristovih učenika koje je on izabrao i poslao propovijedati evanđelje: Petar, Andrija, Jakov Stariji, Ivan, Filip, Bartolomej, Toma, Matej, Jakov Mlađi, Juda Tadej, Šimun, te Juda Iškariotski (koji se objesio nakon izdaje Isusa te su apostoli umjesto njega kockom izabrali Matiju); od njih su dvojica evanđelisti: Matej i Ivan.

apotropej (grč. *apotrepo* = odvracam) – naziv za predmete ili izričaje koji služe za odvracanje nesreće, redovito kao pridjev *apotropejski*.

arma Christi (lat. = oruđa Kristova) – sprave i predmeti kojima je Krist bio mučen ili koji simboliziraju njegovu muku: križ s prikazima pojedinih predmeta kao što su pijetao, bičevi, trnova kruna, vrč, kocka trska sa spužvom na vrhu, Veronikin rubac, čekić, čavli, kliješta, koplje, ljestve...

baptisterij (lat. *baptisterium* = krstionica) – izvorno krsni zdenac, tj. bazen za obavljanje krštenja, koji se razvio od židovskih bazena za obredno pranje; kasnije zasebna građevina kružnoga ili poligonalnog tlocrta s udubljenim bazenom, isprva za uranjanje (odraslih) krštenika, a kasnije za polijevanje. Bazeni postaju zasebni i pomični, a od XII. st. premještaju se u crkve kao kamene ili metalne posude za krštenje (ne više odraslih, već djece) – krstionice, kojima se nadograđuju (drvena) kućišta.

bazilika (od grč. *basilike oikia* = kraljevska dvorana, zgrada; prema *basileus* = kralj, vladar) – kod Rimljana naziv za neke javne zgrade (tržnice, sudišta); od IV. stoljeća kršćanstvo preuzima rimsko-bizantski oblik bazilike za prostor svojega bogoslužja.

conditio sine qua non (lat.) = uvjet bez kojega se ne može.

contemplatio (lat.) – promatranje, razmatranje, razmišljanje, kontemplacija.

cinktor (cinktura) (kajk. *cintor*, madž. *czinterem*, *czintorom*: groblje, od. lat. *cimiterium* za *coemeterium*, od grč. *κοιμητήριον* = počivalište, groblje; križano s lat. *cinctura*, od *cingere*: opasati) – ograda groblja ili prostora oko crkve, obično s arkadama s dvorišne strane. Cinktor je karakterističan za proštenjske crkve sjeverozapadne Hrvatske. Neki autori dovode cinktor u izravnu vezu s obrambenom ulogom u osmanskim napadima, koji u našim prostorima jenjavaju tek u XVII. st., naglašavajući da na nekim lokalitetima cinktoru prethode utvrđene zidine ili je današnji cinktor njihova nadogradnja (npr. u Vinagori). Cinktori kao zaštita te mjesta okupljanja i trgovine hodočasnika nastaju u XVII. stoljeću (Komin), a ogradni zidovi groblja izrasli iz obrambenih bedema oko crkvi na nekim mjestima postoje i danas (Donja Voća).

crkva (lat. *ecclesia* = skupština, hrv. *crkva* – od grč. *kyriake oikia* = Gospodnja kuća) – organizirana zajednica kršćana; zgrada ili prostorija za okupljanje na bogoslužje, tijekom vremena poprima razne oblike ovisno o razvojjima liturgije, stilova i društva.

devastacija (lat. *devastare* = poharati, upropastiti) – pustošenje, razaranje, uništavanje.

dijeceza (grč. *dioikesis*) – gospodarstvo, kućanstvo, upravljanje, a označuje i administrativnu jedinicu u Rimskome carstvu, te slijedom povijesti područje neke crkvene jedinice, biskupiju.

dijecezanski muzej – muzej umjetničkoga blaga neke (nad)biskupije.

divergentno (lat. *divergere* = razilaziti se, biti okrenut na razne strane) – ono što se razilazi, razmimoilazi, oprečno, suprotno, nesuglasno, različito.

Drugi vatikanski koncil (1962. - 1965.) – najvažniji crkveni događaj u XX. stoljeću, obnoviteljski sabor biskupa Katoličke Crkve, okrenut prema tzv. *aggiornamentu*, tj. otvaranju prema modernome društvu, što uključuje, između ostaloga, sveobuhvatnu obnovu liturgije.

đakon (grč. *diakonos* = sluga, poslužitelj kod stola) – služba koja se rano spominje u prvim kršćanskim zajednicama; đakoni su pomoćnici u raznim službama koje im povjeravaju biskupi. Izgleda da su u to vrijeme službu đakona obavljale i žene (đakonise), ne samo one koje pomažu već i one s ugledom i teološkim znanjem, ali nisu bile ređene u službu đakona. Kasnije je služba đakona postala prijelazni korak prema svećeničkoj službi.

ekumenski (od grč. *oikumene* = naziv za tada poznati i naseljeni kraj Zemlje) – pokret za zbližavanje i obnovu jedinstva svih kršćanskih crkava.

etimologija (grč. *etimon* = istinski, pravi, stvarni + *logos* = govor, riječ) – istraživanje istinskoga, izvornoga značenja riječi; istraživanje i određivanje podrijetla riječi, te istraživanje povijesti riječi i povijesti odnosa i struktura u koje riječ ulazi.

epifanija (grč.) – pojava ili objava božanstva, izravan kontakt božanstava i ljudi; u kršćanstvu vjerovanje da je Krist Bog koji se objavio i postao čovjekom.

euharistija (grč. *eucharistia* = iskazivanje hvale, zahvalnost) – žrtva zahvalnica; najsvečaniji čin kršćanskoga kulta, spomenčin Kristove muke, smrti i uskrsnuća; način Kristove trajne prisutnosti u Crkvi po pretvorbi (lat. *transsubstantiatio*) kruha i vina u Tijelo i Krv Kristovu u misi.

ex voto (lat. = po zavjetu) – zavjetni dar svecu ili Bogu; natpis na zavjetnome daru. Običaj zahvalnoga darivanja po ispunjenom zavjetu potječe još iz antičke Grčke; raširen u kršćanskim zemljama, naročito na Mediteranu (zavjetni darovi pomoraca).

evanđelisti (grč. *euangelistes*, lat. *evangelista*, od grč. *euangelion* = radosna, dobra vijest) – osoba koja navješćuje evanđelje; četiri Kristova učenika koji su napisali evanđelja: Matej, Marko, Luka i Ivan. Svaki od njih ima svoj simbol - *tetramorf*. Kod Mateja to je čovjek, kod Marka lav, kod Luke vol, a kod Ivana orao.

evanđelje (grč. *euangelion* = radosna, dobra vijest, od grč. *eu* = dobro) – navještenje otkupljenja svijeta po Kristu; knjiga s prvim zapisima Kristova života. Postoje četiri od Crkve priznata evanđelja – po Marku, Mateju, Luki i Ivanu; prva tri su sinoptička (mogu se međusobno uspoređivati te se od njih može zaokružiti cjelina – *synopsis*), dok se Ivanovo razlikuje drugačijom teološkom suptilnošću.

genius loci (lat.) – duh nekoga mjesta.

Gesamtkunstwerk (njem.) – djelo koje objedinjava više umjetničkih formi tvoreći cjelinu.

habit (lat. *habitus* = izvanjsko i nutarnje držanje; vanjšina; oblik; odijelo) – opći naziv za redovničko odijelo: haljina do gležnja s rukavima, u struku vezana remenom, pojasom ili konopcem (franjevci imaju pas vezan u tri čvora – siromaštvo, čistoća, poslušnost); u gornjemu dijelu je oplećak ili škapular s kukuljicom (kapucom) za pokrivanje glave; ženski redovi umjesto kukuljice imaju veo. Redovnički habit se razlikuju po boji i detaljima ovisno o redu (kongregaciji, družbi). Habit se razvio iz najjednostavnije nošnje onoga vremena u kojemu je red nastao.

in situ (lat. = na mjestu) – promatranje, ispitivanje ili događanje na licu mjesta.

interdisciplinarnost (lat. *inter* = među, između + lat. *disciplina* = nauk, obučavanje; red, stega; dio ili grana jedne znanosti koja ima svoju posebnu metodologiju) – proučavanje koje se oslanja na više različitih disciplina.

interpretatio christiana (lat. *interpretare* = biti posrednik, tumačiti, razlagati) – prilagodba i tumačenje nekršćanskih pojmova, kulturnih i povijesnih čimbenika kršćanskim svjetonazorom.

kanon (grč. *κανών*: stabljika od trstike, tesarsko mjerilo za duljinu, ravnalo, lat. *canon* = pravilo, crkveni zakon) – sve što je čvrsto ustanovljeno, mjerilo, pravilo, skup pravila, propis, obrazac, norma, propisani obred; kanon mise: središnja molitva u slavlju mise, euharistijska molitva; kanonske molitve – ustaljene molitve koje se ne mijenjaju.

kanonske vizitacije (lat. *visitatio* = pohod) – pohod crkvenog poglavara ustanovama, osobama i teritorijima za koje je odgovoran. Nakon Tridentskog sabora odlučeno je da (nad)biskupi moraju redovito pohoditi svoje dijeceze unutar svake dvije godine, ako ne osobno, onda putem generalnog vikara ili vizitatora. Vizitatori obavezno sastavljaju izvješće. Ta su izvješća protokoli (zapisnici) kanonskih vizitacija. Važan su, a često i jedini izvor podataka o crkvenoj, gospodarskoj, upravnoj povijesti, za povijest umjetnosti i konzerviranje-restauriranje (popisi i opisi crkvenih inventara i njihova stanja te promjena inventara redovito od XVII. stoljeća nadalje). Prvi sačuvani podaci o kanonskim vizitacijama na prostoru Zagrebačke nadbiskupije su oni arhiđakona Ivana Goričkog iz 1334. godine u Statutima Zagrebačkog kaptola. Kanonske vizitacije pisane su latinskim jezikom, novovjekim latinskim, a od druge polovice XIX. st. i hrvatskim jezikom.

katekumen (grč. *katekoumenos* = koji biva podučavan, učenik) – pripravnik za krštenje. Poduka katekumena je u ranim razdobljima kršćanstva trajala do 3 godine, sadržavala je razne poduke za inicijaciju u kršćanska otajstva, a sakrament krštenja slavljen je u vazmenome bdjenju (u uskršnjoj noći).

kič (njem. *kitsch*) – pseudoumjetnička tvorevina; djelo često zanatski dotjerano, ali bez umjetničke vrijednosti.

kolator (lat. *collator*) – donator, pokrovitelj; patron, zaštitnik crkve. “Vrlo je stari običaj u katoličkoj crkvi kad je netko za utemeljenje nove župe dao zemljište ili sagradio župnu crkvu ili opskrbio (dotirao) župnika, da mu je crkva iz zahvalnosti podjeljivala neka prava. Među takova prava spada među inim, da sudjeluje kod popunjavanja župe ili imenovanja novog župnika. Ovi dobrotvori su se spram crkve obvezali svojim posjedom, da će oni i njihovi nasljednici posjeda iz dohodaka svojeg imanja u buduće izdržavati crkvu i župni dvor. Time je na njihovo imanje stavljena jedna hipoteka ili teret, kojega se nijesu mogli drugačije riješiti, osim da ga otkupe.” NORŠIĆ, V.: (1942) Povijest župe BDM u Zlataru, Narodna tiskara, Zagreb, str. 11.

korpus (lat. *corpus* = tijelo) – razapeto Kristovo tijelo na križu.

križ (lat. *crux*, grč. *stauros* = kolac, stup, stožina, križ) – najizrazitiji simbol kršćanstva; u starom Rimu sprava za mučenje, koju su koristili još Feničani. Isprva u obliku uspravne grede (*patibulum*), kojoj je kasnije dodana horizontalna greda (*antena*) pri čijem vrhu je bio natpis (*titulus*). Na križu je umro Isus i tako postao Spasitelj čovječanstva, te je križ od znaka poniženja postao simbolom slave i spasenja; kao znak poznat od još od drevne povijesti (ankh, svastika i dr.). Suodnosima *patibule* (poprečne grede) i *antene* (uspravne grede) dobivaju se mnogobrojne varijacije s posebnim značenjima i simbolikom.

križni put – pobožnost nastala na spomen Isusove muke; izvorno nastala u Jeruzalemu, razvili su je hodočasnici, a promicali franjevci od XIV. stoljeća (*Via dolorosa* u Jeruzalemu). Broj postaja (14) u likovnim prikazima (slike, reljefi, kipovi) ustalio se nakon XVII. stoljeća. U krajolicima su se razvile tzv. kalvarije (od lat. *calvus* = ćelav, prema aramejskom *gulgota* = lubanjsko mjesto – brežuljak kraj Jeruzalema na kojemu su se vršila pogubljenja i na kojem je razapet Isus) – uređeni putovi, obično na uzvisinama, s postajama križnoga puta.

kronogram (grč. *chronos* = vrijeme + *gramma* = slovo) – natpis u kojemu se iz nekih (istaknutih) slova može pročitati godina nastanka (istaknuta slova su latinska i sadrže određenu numeričku vrijednost koja se zbraja).

kulturocid (neologizam, od lat. *cedere* = sjeći, ubijati) – izraz za aktivnosti koje za posljedicu imaju nestanak ili uklanjanje svih ili određenih elemenata kulture na nekom području.

letner (njem. *Lettner*, od lat. *lectorium* = mjesto odakle se čita) – razvio se od oltarne pregrade; u obliku zidane pregrade, često visoke, između svetišta i broda, s govornicama za čitanje poslanice i evanđelja.

liturgija (grč. *λειτουργία* = javna služba), u antičkoj gčkoj kulturi svaka besplatna služba za narod, zajednicu; u kršćanstvu označava javni i službeno odobreni bogoštovni čin, bogoslužje. U ranome kršćanstvu preuzet iz grčkoga, izraz je značio službu zajednici, odnosno službu Božju za narod, a poslije je postao uobičajeni naziv za javno bogoslužje odobreno od Crkve. Liturgijom u užem smislu naziva se samo glavni čin kršćanskog bogoslužja, *misa*, a u širem smislu obuhvaća sve kršćanske bogoslužne obrede.

liturgika (njem. *Liturgik*, prema *Liturgie*: liturgija; usp. crkv. grč. *λειτουργικός*: koji se odnosi na obred, obredni) – teološka grana koja se bavi liturgijom sustavno proučavajući postanak i razvoj crkvenih obredâ.

lux aeterna (lat. = vječno svjetlo) – gori dan i noć, u pravilu na maslinovom ulju, uz postavljeno (crveno) staklo da isijava crveni sjaj; visi iznad svetohraništa i simbolizira vječnu Kristovu prisutnost.

misa (lat. *mittere* = otpuštati – od nekadašnje završne formule na kraju mise: *Ite missa est!*) – kršćanski obred kojim se slavi euharistija, a dijeli se na liturgiju riječi i liturgiju euharistije.

nekropola (od grč. *nekros* = mrtav + *polis* = grad) – grad mrtvih; u antici su se mrtvi ukapali izvan naselja, uzduž prilaznih cesta, a taj običaj slijede i rani kršćani; zazor između živih i mrtvih popušta širenjem kulta mučenika (već od ranih stoljeća) te se mrtvi pokapaju u njihovoj blizini, isprva izvan gradskih zidina.

oleografija / kromolitografija – kromolitografska tehnika (litografija u boji), kojom se otiskivanjem na suho masnih (uljenih) boja na platno ili papir dobivaju otisci slični uljenim slikama. U drugoj

polovici XIX. stoljeća su oleografije – reprodukcije poznatih umjetničkih djela, bile izrazito popularne kod širih društvenih slojeva.

oltar (lat. *altarium* = žrtvenik) – mjesto prinošenja žrtve, izvorno žrtava paljenica.

ordinarij (od lat. *ordinarius* = redovit) – u Katoličkoj Crkvi naziv za redovitu crkvenu vlast i službu. Isprva je imao značenje »redoviti« nasuprot »delegirani«, označavajući stalnost neke službe. Od XIII. st. označava sve one koji imaju punu jurisdikciju u nekom području – *mjesni ordinariji*: papa za cijelu Crkvu, zatim oni koji predsjedaju mjesnoj Crkvi, bilo stalno (biskup, prelat, opat, apostolski namjesnik i prefekt, trajni apostolski administrator) ili privremeno, te *osobni ordinariji*: viši redovnički poglavari, vojni vikari i prelati osobnih prelatura.

orgulje (lat. *organum*, množ. *organa*; grč. *organon*, množ. *organa* = oruđe, sprava) – glazbeni instrument poznat još u starome vijeku. Crkva u prvim stoljećima izbjegava sve instrumente, smatrajući ih sredstvima poganske zabave i rastresenosti. U crkvi se ipak javljaju u VIII. stoljeću i to na Istoku (gdje su kasnije iščezli iz uporabe). Na Zapadu se javljaju u IX. stoljeću, a svoj procvat doživljavaju nakon XIII. stoljeća kad je izumljen *conflatorium* (regulator zraka, od lat. *conflare* = duhati, raspiriti). Vrhunac, ne samo tehnički i glazbeni nego i u likovnoj obradi kućišta, orgulje dosižu u XVIII. stoljeću.

orijentacija (lat. *oriens* = istok; Orijent = istočni svijet, odnosno kultura) – okrenutost prema istoku, prema izlasku sunca; snalaženje u prostoru o odnosu na strane svijeta.

paradigma (lat. *paradigma*, grčki *παράδειγμα* = uzor, primjer) – izvorni obrazac, uzor, (znanstveni) model; standard koji omogućuje pojmovna razlikovanja.

Pasha (aram. *pasha*, hebr. *pesah* = prijelazak, prolazak) – židovski blagdan zahvalnosti Bogu zbog izbavljenja iz egipatskoga sužanjstva; u spomen na izlaska iz Egipta obitelj obredno blaguje janje, beskvasne kruhove i gorko zelje. Pasha je prefiguracija Kristove posljednje večere, time i euharistije, gdje Krist postaje žrtveni jaganjac.

pektoral (lat. *pectoralis* = prsni) – križ koji visoki crkveni dostojanstvenici (isprva papa, od XII. stoljeća biskupi, od XVI. st. drugi) nose na prsima; po boji vrpce razaznaje se status dostojanstvenika.

polikromija (od grč. *poli* = mnogo i *chroma* = boja) – mnogobojnost, višebojnost, raznobojnost.

polikromirana skulptura – (višebojno) oslikana (polikromirana) skulptura; za razliku od **polikromne** skulpture, koja je višebojna npr. zato jer je napravljena od više različitih vrsta obojenog mramora.

pontifikalna misa – svečana euharistijska liturgija koju slavi biskup ili opat.

preslik – postupak kojim se popravljaju oštećenja oslika (preslik bi bio mjestimično ili cjelovito nanesen novi oslik u cilju popravaka oštećenja, koji se obično ne zadržava samo na mjestima oštećenja već prelazi i na zatečenu polikromiju; namjera mu nije promjena i osuvremenjivanje, već uklanjanje oštećenja).

preventivna zaštita, preventivna konzervacija (od lat. *praevenio* = preteći) – sprečavanje, preduhitrivanje, izbjegavanje; u konzervatorsko-restauratorskoj struci pojam koji označava postupke sprečavanja šteta i propadanja predmeta materijalne kulture.

purizam (od lat. *purus* = čist) – čistunstvo; "pročišćavanje stila" odbacivanjem (crkvenih inventara) prethodnih stilova; prisutan u historicizmima XIX. i početka XX. stoljeća, tijekom kojih se u crkvene interijere uvodi neostilska oprema, a odbacuje stara; provodio ga je na tlu kontinentalne Hrvatske

između ostalih i arhitekt Herman Bollé (1845. - 1926.), utječući na preinake mnogih crkvenih objekata u tome duhu.

raspelo (lat. *crucifix* – *crux* = križ + *figere* = zabiti, pribosti) – liturgijski predmet, slika ili kip s ikonografskim prikazom raspeća. Javlja se relativno kasno kao samostalan ikonografski prikaz; od VIII. do X. stoljeća kao križ – relikvijar (*pektoral*), a u doba romanike kao monumentalan prikaz iznad trijumfalnoga luka – kao zidna slika ili skulptura ili kao oslikano raspelo. Na oltaru se javlja od XIII. stoljeća, redovito od XIV. stoljeća ispred retable.

recentno (lat. *recens* = nov, svjež, mlad) – novo, današnje, skorašnje.

repolikromiranje – postupak cjelovitog ponovnog polikromiranja (skulpture); namjera mu je promjena i osuvremenjivanje izgleda skulpture, za razliku od postupka preslika kojemu je namjera uklanjanje oštećenja.

riznica – prvotno spremište za rize (grč. *riza* = svećenička haljina, odijelo); naziv za prostoriju u kojoj se pohranjuju dragocjenosti (u dvorovima, crkvama i samostanima).

sakralan (lat. *sacer*, *sacra*, *sacrum* = svet, nepovrediv, častan) – posvećen; određen za obavljanje bogoštovnih obreda.

sekularizacija (od lat. *saeculum* = vijek, stoljeće; svjetovno, necrkveno) – uzimanje nečega ispod crkvenog vodstva i predaja svjetovnom, građanskom; pretvaranje crkvenog vlasništva u svjetovno, državno; posvjetovljenje.

silabus (grč. *syllabus*, kasnolat. *syllabus*; hrv. ispravno = *silab*; od lat. *sittyba*, iz grč. = vrpca s naslovom knjige i imenom autora; popis) – popis, izvod, pregled; kratak sadržaj; plan i program rada određenog predmeta na visokom učilištu; u crkvenoj povijesti – popis svih filozofskih i političkih nauka koji su osudili pape u XIX. st. (tzv. popis zabluda); kratak pregled glavnih točaka nekoga govora, predavanja, diskusije; sažeti plan i program sveučilišnih kolegija.

silentium (lat.) – tišina, šutnja.

simbol (izvorno od grč. *symbolon* – u stara vremena ugovoreni predmet kao znak raspoznavanja između dviju strana ili unutar članova neke grupe – od grč. *syn* = zajedno i *ballein* = bacati = bacati zajedno; staviti zajedno; dovesti zajedno) – simbol je najjednostavnije određen kao „nešto što stoji na mjestu nečega drugog”, a ima moć uprisutniti ono što označava. Potrebno je istaknuti tri dodatna obilježja simbola: 1) emocionalna nabijenost, 2) složena mreža asocijacija koje su njegov sastavni dio i 3) mogućnost izražavanja ideja i emocija koje je ne samo teško nego ponekad čak i nemoguće izraziti riječima.

terminus ante quem non (lat.) – trenutak prije kojega se neki događaj nije mogao dogoditi (važno za određivanje datacije).

terminus post quem non (lat.) – trenutak poslije kojega se neki događaj nije mogao dogoditi (važno za određivanje datacije).

titular (lat. *titularis/titulus* = natpis, naslov; naslovnik) – titular nekoga mjesta ili crkve – svetac, misterij ili božanska osoba čije ime neko mjesto ili crkva nosi a ujedno i štiti. U tome značenju i *patron*. Slika ili kip titulara u crkvama se prvotno stavlja u dno apside (zajedno uz prikaz Krista), kasnije na glavni oltar (u koji se postavljaju i njegove relikvije). Blagdan titulara se liturgijski, paraliturgijski i folklorno svečano

proslavlja, najčešće procesijom s likom ili relikvijama titulara, s naglaskom na zaštitnu ulogu titulara nad mjestom.

Tridentski koncil (1545. - 1563.) – ekumenski crkveni sabor održan u Tridentu u Italiji (današnji Trento), s ciljem odgovora na pokret reformacije (protestantizma) i poticaja obnove Crkve. Donio je važne doktrinarne i ostale odluke (o čašćenju svetaca i relikvija, o sedam sakramenata, o euharistiji, o obrazovanju svećenstva, o vođenju crkvenih knjiga, o suzbijanju zloporaba itd.), od kojih su se mnoge odrazile na razvoj barokne umjetnosti. Liturgijska obnova *koja je uslijedila* u izvjesnome je smislu čuvala obrednu tradiciju, naspram radikalnoga otklona od liturgijske tradicije koju je zagovarao protestantizam.

tron (grč. *tron*) – prijestolje, vladarska stolica; metafora za vlast.

viaticum, vijatik (lat. = popudbina, putni trošak) – u helenizmu novčić koji se stavljao mrtvacu u usta da plati Haronu prijevoz preko rijeke Stiks; kod katolika pričest koja se daje umirućima zajedno s bolesničkim pomazanjem.

Slika 85. Dio cinktora – župna crkva sv. Jurja na bregu, Lopatinec (XVIII. st.), stanje nakon urušavanja zvonika i oštećivanja dijela cinktora, snimila Z. Jembrih 2012.

7 LITERATURA I IZVORI

ANIĆ, V. (2004), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb

BADURINA, A., ŠKUNCA B., ŠKUNCA F. (1987), *Sakralni prostor tijekom povijesti i danas*, vlastita naklada, Zagreb

BADURINA, A. (1987), Sakralna arhitektura, Čovjek i prostor: arhitektura, kiparstvo, slikarstvo i primijenjena umjetnost, God. 34, Zagreb

BARIČEVIĆ, D. (1999), *Barokna skulptura iz kapele sv. Jakova na Očuri* (1999), katalog izložbe, Muzeji Hrvatskog Zagoreja, Gornja Stubica

BARIČEVIĆ, D. (2008), Barokno kiparstvo i drvorezbarstvo sjeverozapadne Hrvatske, Školska knjiga, Zagreb

BELAJ, V. (2007), *Hod kroz godinu*, Golden marketig - Tehnička knjiga, Zagreb

BELAMARIĆ, J. (1992), Kulturocid u Hrvatskoj, *Mogućnosti*, časopis za književnost, umjetnost i kulturne probleme, god. 39., 5/6/7 Književni krug, Split

Biblija Jeruzalemska, (2001), (ur. A. REBIĆ, J. FUČAK, B. DUDA), Kršćanska sadašnjost, Zagreb

BELOSTENEC, I. (2000), *Gasophylacium*, pretisak Stari grad, Zagreb

CHEVALIER, J. i GHEERBRANT, A. (1987), *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb

CRNČEVIĆ, A. (2008), Urednikova riječ - Osnove liturgijske arhitekture, *Živo vrelo*, 9 - 2008., god. XXV., Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb

CRNČEVIĆ, A. (2013), Vjera i božja prostornost - crtice za teologiju liturgijskog prostora, *Živo vrelo*, 8 - 2013., god. XXX., Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb

CRNČEVIĆ A., ŠAŠKO I. (2009), *Na vrelu liturgije*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral, Zagreb

CVETNIĆ, S. (2014), Ikonografija nakon Tridentskog sabora i hrvatska likovna baština, FF press, Zagreb

DEANOVIĆ, A., ČORAK, Z. i GATTIN, N. (1991), *Zagrebačka katedrala*, Globus, Kršćanska sadašnjost, Školska knjiga, Zagreb

DOČKAL, K. (1942), Briga za čuvanje starina u prošlosti i Crkva, *Katolički list*, br. 35, Zagreb

EKL, V. (1982), *Gotičko kiparstvo u Istri*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb

FISKOVIĆ, I. (1987), *Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

FRENZEN, A. (1996) *Pregled povijesti crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb

GAMULIN, G. (1983), *Slikana raspela u Hrvatskoj*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

GLUHAK, A. (1993), *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb

Isusovačka baština u Hrvata (1992 -1993), katalog izložbe, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb

JEDIN, H. (1972), *Velika povijest crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb

JEMBRIH Z. i BOŽIČEVIĆ A. (2011), Dijecezanski muzej Zagrebačke biskupije u svjetlu suradnje s Odsjekom za restauriranje i konzerviranje umjetnina Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 35*, Zagreb

JEMBRIH, Z. (2016), O muzeju koji ipak (ne)postoji, *Ne/Izliječeni sveci*, katalog izložbe *Ne/Izliječeni sveci*, (ur. JEMBRIH, Z.), Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

JEMBRIH, Z. (2018), Pasija baštine i pasionska baština - postaje i padovi preostalih drvenih skulptura iz kapele sv. Jakova na Očuri, *Pasionska baština kajkavskih krajeva, Zbornik radova XI. međunarodnog znanstvenog simpozij Pasionske baštine*, Marija Bistrica

JEMBRIH Z. i ŠOUREK D. (2018) Oprema kapele sv. Mihala, *Kapela sv. Mihala u Samoboru - od preživljavanja do oživljavanja* (ur. JEMBRIH, Z.), Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu i Župa Sv. Anastazije u Samoboru, Zagreb, Samobor

Kapela sv. Mihala u Samoboru - od preživljavanja do oživljavanja (ur. JEMBRIH, Z.), (2018.), Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu i Župa Sv. Anastazije u Samoboru, Zagreb, Samobor

Kanonske vizitacije Zagrebačke (nad)biskupije, 1615. - 1913. (ur. HRG, M. i KOLARIĆ, J.), (1989), Arhiv Hrvatske, Znanstveno-informativna pomagala, sv. 1, Zagreb

Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije, I. Gorski ahiđakonat, svezak 1., 1639. - 1726. (ur. LUKINOVIĆ, A.) (2006), Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić", Zagreb

KARAMAN, LJ. (1948), O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, *Historijski zbornik br. 1 - 4, god. 1*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb

KLAIĆ, B. (1983), *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb

KNIEWALD, D. (1937), *Liturgika*, Tipografija D. D., Zagreb

KOLARIĆ, J. (2003), Riječ urednika, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 1*, Zagreb

KOLARIĆ, J. (2012, 2013, 2014) Dijecezanski muzej u Zagrebu, *Crkvena kulturna dobra, Analecta*, Zagreb

KOLARIĆ J. (2006), Poziv na osnivanje župskih muzeja, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 3*, Zagreb

KOŽUL, S. (1998), Dijecezanski muzej u Zagrebu, *Tkalčić 2*, Zagreb

KRIŽAJ, L. (2018), Kalvarija kapele sv. Jakova na Očuri, Pasionska baština kajkavskih krajeva, Zbornik radova XI. međunarodnog znanstvenog simpozija, Pasionke baštine, Marija Bistrica

LASZLO, Ž. (2001), Priručnik za preventivnu zaštitu slika, MDC, Zagreb

LASZLO, Ž. i DRAGOJEVIĆ. A. (2010), *Priručnik preventivne zaštite umjetnina na papiru*, Crescat, Zagreb

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, grupa autora (ur. BADURINA, A.) (1990), Kršćanska sadašnjost, Zagreb

MACAN, V. (2006), Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije, *Crkvena kulturna dobra, Analecta 4*, Zagreb

MARUŠIĆ, M. M. (2014), *Monumentalna raspela u crkvama dubrovačkog područja do Tridentskog sabora*, diplomski rad, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (mentori I. Fisković i A. Marinković)

MEDER, J. (1994) *Orgulje, Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije: 1094.- 1994.*, Muzejsko-galerijski centar, Institut za povijest umjetnosti, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb

Ne/Izliječeni sveci (2016), (ur. JEMBRIH, Z.), katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

NORŠIĆ, V. (2005), *Povijest župe Sv. Anastazije u Samoboru*, Društvo za povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić", Zagreb

NORŠIĆ, V. (1942), *Povijest župe BDM u Zlataru*, Narodna tiskara u Zagrebu, Zagreb

PREMERL, T. (1997), *Zajedništvo i funkcija umjetnosti u sakralnom prostoru, Radovi Leksikografskoga zavoda "Miroslav Krleža", knj. 6*, Zagreb

RADAUŠ RIBARIĆ, J. (1993) *Oko običaja odijevanja kipova Blažene Djevice Marije, Kačić*, Zbornik franjevačke provincije Presvetog otkupitelja, 25, Franjevačka provincija, Presvetog otkupitelja, Split

REBERSKI I., HORVAT LEVAY K. (ur.) i grupa autora (1997), *Umjetničke topografije Hrvatske - Ludbreg*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

REBERSKI, I. (ur.) i grupa autora (2008), *Umjetničke topografije Hrvatske - Krapinsko-zagorska županija*, knjiga IV, Školska knjiga, Zagreb

REGAN, K. (2017), *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja, Kajkaviana, Donja Stubica Riznica zagrebačke katedrale (1983)*, katalog izložbe, MGC, Zagreb

STANIŠIĆ DEMORI Z. (2017), *Javni kultovi ikona u Dalmaciji*, Književni klub Split, Hrvatski restauratorski zavod, Split, Zagreb

Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada, (2007) priredio D. Vokić, K-R centar, Hrvatsko restauratorsko društvo, Udruga gradine i godine, Dubrovnik - Zagreb

Sveti trag - devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094.-1994. (1994), Muzejsko-galerijski centar, Institut za povijest umjetnosti, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb

Suvremena katolička enciklopedija (2005), (ur. GLAZIER, M., HELLWIG, M.) Marjan tisak, Split

ŠAŠKO, I. (2013), *Arhitektura ispovijedanja vjere, Živo vrelo, 8 - 2013.*, god. XXX., *Liturgijsko pastoralni list za promicanje liturgijske obnove*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb

ŠKARIĆ, K. (2014), *Polikromija i polikromatori oltara 17. i 18. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb (pdf)

ŠKOBALJ, A. (1970), *Obredne gomile, Sveti Križ na Čiovu, Čiovo*

ŠTERK, A. i MAŠIĆ, B. (2011.) *Mors porta vitae - Smrt vrata života - stara zagrebačka groblja i pogrebi*, Muzej grada Zagreba, Zagreb

TARBUK, N. (1994), *Crkveno pokućstvo, Sveti trag - devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094.- 1994.*, Muzejsko-galerijski centar, Institut za povijest umjetnosti, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb

Tisuću godina hrvatske skulpture (1991), MGC, Zagreb

UKRAINČIK, V. i URŠIĆ, B. (1999), *Ratne štete na spomenicima kulture, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 24-25*, Zagreb

VOKIĆ, D. (2007), *Preventivno konzerviranje slika, polikromiranog drva i mješovitih zbirki*, K-R centar, Hrvatsko restauratorsko društvo, Udruga gradine i godine, Zagreb

VOKIĆ, D. (2010), O epistemologiji konzervatorsko-restauratorske struke, *Godišnjak za zaštitu spomenika kulture*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb

VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, D. (1993), *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, D. (1995), Tragovi srednjovjekovne proštenjarske tradicije u Hrvatskom zagorju, *Proštenjarske crkve Hrvatskog zagorja*, Muzeji Hrvatskog zagorja, Gornja Stubica

ZAJEC, V. (1994), *Drveni oltari 17. stoljeća u Istri*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

ZAJEC, V. (2014), *Studije o drvenim oltarima i skulpturi 17. stoljeća u Istri*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb

ŽEPIĆ, M. (1972), *Latinsko-hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb

ŽIŽIĆ, I. (2008), Tragom „mjesta“ liturgijskoga događaja, *Živo vrelo, 9 - 2008., god. XXV., Liturgijski pastoralni list za promicanje liturgijske obnove*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb

MREŽNE STRANICE:

ENCIKLOPEDIJA HR, Leksikografski zavod HR

Enciklopedijski članak: *liturgika*, online izdanje *Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža* (1. 1. 2018.)

Clarification of Conservation/Restoration Education at University Level or Recognised Equivalent, Encore 3 th General Assembly 19-22 June 2001., Munich, Germany, <http://www.encore-edu.org/ENCORE-documents/cp.pdf> (7. 4. 2018.)

Sacrosanctum concilium, http://www.crkvena-glazba.hr/wp-content/uploads/2016/03/1963_sacrosanctum_concilium.pdf (8. 1. 2019.)

Aneks Konvencije o svjetskoj kulturnoj baštini 1991. <https://omega.ffzg.hr/course/info.php?id=2704> (21. 4. 2018.)

<http://www.iic-hrvatskagrupa.hr/kurativa.html> JEMBRIH, Z. (2016), Obrnuta hijerarhija Ne/Izliječenih, uvodno slovo na otvorenju izložbe Ne/Izliječeni sveti u Domitrovićevoj kuli na Kaptolu u Zagrebu, Zagreb, (1. 2. 2018.)

<http://www.politikaplus.com/novost/148535/u-crkvi-sv-blaza-predstavljene-prve-hrvatske-bozicne-jaslice> (28. 1. 2019.)

<http://www.iic-hrvatskagrupa.hr/prirucnik7.html> JEMBRIH, Z. (2017) Baština u kontekstu - Pasija baštine - Postaje i padovi preostalih drvenih skulptura iz kapele sv. Jakova na Očuri. 7. priručnik o restauriranju iz ciklusa 10 priručnika o restauriranju IIC hrvatska grupa

<http://www.iic-hrvatskagrupa.hr/poljica.htm>, (18. 1. 2018.)

<http://bogoslavlja-ri.hr/2011/03/liturgijsko-posude/> (28. 1. 2019.)

<https://bib.irb.hr/datoteka/739297.Tkalcec.pdf> (30. 1. 2019.) TKALČEC, T., Odabir mjesta za pokop djece u novom vijeku na primjeru Crkvara kod Orahovice

Metodologija rada evidentiranja pokretne kulturne baštine, <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=1722> (7. 2. 2019.)

https://www.academia.edu/33682118/Groblja_u_Hrvatskoj_u_19._i_20._stolje%C4%87u_arhitektura_i_prostorno_ure%C4%91enje_Cemeteries_in_Croatia_in_19th_and_20th_Century_Architecture_and_Spatial_Planning_in_Put_u_vje%C4%8Dnost_Zagreb_Galerija_Klovi%C4%87evi_dvori_2016._str._33-43, DAMJANOVIĆ. D. (2016), *Groblja u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću: arhitektura i prostorno uređenje* (pdf) (6. 2. 2019.)

<https://www.hrleksikon.info/html> (7. 2. 2019.)

NN 136/12) <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=31> (7. 2. 2019.)

Liturgijski prostor, arhitektura, ikonografija, namještaj (VI.- XII.st.)
https://www.hrstud.unizg.hr/_download/repository/02.pdf (1. 2. 2018.)

ARHIVSKI IZVORI:

Arhiv Odsjeka za konzerviranje i restauriranje umjetnina Akademije likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu: JEMBRIH, Z. (2012) autorski poster Sveti Donat na zagorskom brijegu, 1. kongres restauratora u Hrvatskoj, Split 2012.

SUNARA, S. (2017), Otrgnuto od zaborava: projekt zaštite i očuvanja pokretnog inventara crkve Rođenja B. D. Marije u Muću Donjem, PPT - gostujuće predavanje u ciklusu *Srijedom u 12*

ŠAŠKO, I. (2014), *Liturgija nekad i danas*, PPT - gostujuće predavanje u ciklusu *Srijedom u 12*

ŠOUREK, D. (2016), *Kanonske vizitacije kao izvor podataka o umjetničkoj baštini*, PPT - gostujuće predavanje u ciklusu *Srijedom u 12*

KRIŽAJ, L. (2018), Sutadnja konzervatora-restauratora s konzervatorskih odjelom kao preduvjet za integralnu zaštitu kulturne baštine I njeno ispravno vrednovanje i interpretaciju, PPT - gostujuće predavanje u ciklusu *Srijedom u 12*

Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu

IZVORI UZ POJMOVNIK:

<https://www.hrleksikon.info/html>

<http://bogoslavlja-ri.hr/2011/06/sveta-mjesta-ili-crkva-iznutra/>

ANIĆ, V. (2004), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb

KLAIĆ, B. (1983), *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb

ŽEPIĆ, M. (1972), *Latinsko-hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb

grupa autora / ur. BADURINA, A. (1990), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Kršćanska sadašnjost*, Zagreb

Suvremena katolička enciklopedija (2005), (ur. GLAZIER, M. i HELLWIG, M.), Marjan tisak, Split

POPIS I OPIS FOTOGRAFIJA

Slika 1. Unutrašnjost pavlinske crkve Marije Snježne u Sveticama (XVII. – XVIII. st.) – liturgijski prostor *in situ*, snimio J. Kokeza 2014.

Slika 2. Bočni oltar Ranjenog Isusa u kapeli Sv. Križa (XVIII. st.), Župa Blažene Djevice Marije od Pohođenja, Marija Gorica, snimila Z. Jembrih 2010.

Slika 3. Ostatak drvene (nekad polikromirane) skulpture Ranjenog Isusa (XVIII. st.?), sakralna zbirka franjevačkog samostana sv. Antuna Padovanskoga u Čuntiću, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 4. Kapela sv. Jakoba na Očuri (XV. st.), Župa Presvetog Trojstva, Radoboj, na 450 m nadmorske visine, gotovo propala tijekom XX. st., preuzeto iz Zbirke fotografske dokumentacije Ministarstva kulture RH.

Slika 5. Unutrašnjost kapele sv. Jakoba na Očuri (XV. – XVIII. st.), Župa Presvetog Trojstva, Radoboj, nakon devastacija od 1945. godine; konzervatorsko-restauratorski radovi na arhitekturi i preostalom inventaru u tijeku, preuzeto iz Zbirke fotografske dokumentacije Ministarstva kulture RH.

Slika 6. Dio preostalih drvenih polikromiranih skulptura (XVIII. st.) iz kapele sv. Jakoba na Očuri (XV. – XVIII. st.), Župa Presvetog Trojstva, Radoboj, pronađenih u improviziranom depou Muzeja seljačkih buna u Gornjoj Stubici, snimila Z. Jembrih 2005.

Slika 7. Interijer franjevačke crkve sv. Filipa i Jakova (XVIII. st.), u Vukovaru, stradale od srpskih agresora u Domovinskom ratu, vidljivi ostaci devastiranog inventara, stanje 1995. godine, preuzeto iz <http://filipjakov-vu.com/o-nama/samostan-i-crkva-sv-filipa-i-jakova/obnova-crkve-i-samostana/>

Slika 8. Propovjedaonica franjevačke crkve sv. Filipa i Jakova (XVIII. st.), u Vukovaru, prije stradanja od srpskih agresora u Domovinskom ratu, stanje u 1. pol. XX. st., preuzeto iz <http://filipjakov-vu.com/o-nama/samostan-i-crkva-sv-filipa-i-jakova/obnova-crkve-i-samostana/>

Slika 9. Drveni polikromirani reljef *Dobrog pastira* nakon konzervatorsko-restauratorskih radova, jedini preostali dio propovjedaonice iz franjevačke crkve sv. Filipa i Jakova (XVIII. st.), stradale od srpskih agresora u Domovinskom ratu, danas prezentiran u zbirci na 1. katu samostanske zgrade, snimila A. Pavešković Burazer 2018.

Slika 10. Drvena polikromirana gotička skulptura Bogorodice s Djetetom (XV. st.) na bočnom oltaru (XVII. st.) u kapeli sv. Martina u Martinšćini, (XIV. – XIX. st.), Župa sv. Ane, Lobar, snimila Z. Jembrih 2015.

Slika 11. Dr. Lj. Karaman, konzervator, iznosi gotičku Bogorodicu s Djetetom iz (XV. st.) iz devastirane kapele sv. Jakova na Očuri u Zagreb „na popravak“, snimljeno 1948.; inv. br.: 5620; neg.: I-c-39, Zbirka fotografske dokumentacije Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture

Slika 12. Drvena, crno repolikromirana gotička skulptura Bogorodice s Djetetom – *Majka Božja Bistrička*, (XV. st.), snimio G. Szabo 1912. – stanje prije restauracije Z. Wyrubala, preuzeto iz HORVAT, A. (1984), *Gotički kip Marije Bistrice, Peristil 27, 28/0*, Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb, str. 154.

Slika 13. Drvena polikromirana (vjeroj. poč. XX. st. crno repolikromirana) gotička skulptura Bogorodice s Djetetom – *Majka Božja Bistrička* (XV. st.), odjevena u svečanu haljinu, na glavnom oltaru (kraj XIX. st.), u župnoj crkvi Majke Božje Bistričke u Mariji Bistrici, snimio J. Kokeza

Slika 14. Postav Dijecezanskog muzeja Zagrebačke nadbiskupije 40-ih godina XX. stoljeća, u tzv. Znikinoj kuriji, Kaptol 28, Zagreb, izvor: Nadbiskupski arhiv u Zagrebu

Slika 15. Depoi muzeja kao skladišta u kojima liturgijski predmeti čekaju “bolja vremena” – stanje u čuvaonici Dijecezanskog muzeja u Zagrebu četrdesetak godina nakon ukidanja Dijecezanskog muzeja kao javne ustanove, snimila Z. Jembrih 2011.

Slika 16. Preostale skulpture Bogorodice s Djetetom i anđela s bivšega glavnog oltara H. L. Ackermana (1. pol. XVII. st., srušenog po nalogu biskupa A. Alagovića 1832.), inscenirane danas na sjevernom zidu svetišta, katedrala Uznesenja BDM i sv. Stjepana i Ladislava, Zagreb, snimio J. Kokeza 2018.

Slika 17. Detalj liturgijskog prostora *in situ*: sklad drvenog kućišta orgulja i zidnog oslika – pogled na pjevalište kapele sv. Jurja u Purgi Lepoglavske, (XVIII. st.), Župa BDM, Lepoglava, snimila Z. Jembrih 2014.

Slika 18. Detalj liturgijskoga prostora *in situ*: pogled na svetište drvene kapele sv. Jurja u Lijeveim Štefankima (XVIII. st.), Župa sv. Antuna Padovanskog, Lasinja, snimio J. Kokeza 2012.

Slika 19. Detalj liturgijskoga prostora *in situ*: detalj menze bočnog oltara – zapušteni interijer kapele sv. Josipa u Cerju Letovaničkom (XVII. – XIX. st.), Župa sv. Ivana Krstitelja, Lekenik, snimila Z. Jembrih 2017.

Slika 20. Novonastali oltar Majke Božje Fatimske (poč. XXI. st.) na mjestu uklonjene dotrajale propovjedaonice, grobljanska kapela sv. Duha, Župa sv. Bartola, Bartolovec, snimila Z. Jembrih 2010

Slika 21. Detalj preslika kanonske vizitacije Župe Sv. Križa u Začretju (1771.), Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Kanonske vizitacije, 24/VI, str. 10., snimio D. Šourek 2015.

Slika 22. Istraživanja stratigrafskih slojeva *Dino lite* mikroskopom na glavnom oltaru sv. Mihaela u kapeli sv. Mihala, Župa sv. Anastazije, Samobor, koja su potvrdila podatke navedene u kanonskim vizitacijama iz XVII. i XVIII. stoljeća, snimio I. T. Grubić, 2014.

Slika 23. Istraživanja stratigrafskih slojeva mehaničkim sondiranjem na desnom bočnom oltaru Majke Božje Žalosne (XVII. st.) u kapeli sv. Mihala, Župa sv. Anastazije, Samobor, koja su potvrdila podatke navedene u kanonskim vizitacijama iz XVII. i XVIII. stoljeća, snimio I. T. Grubić, 2014.

Slika 24. Detalj predele iza svetohraništa – pronađena godina nastanka (1742) i godina obnove (1906), glavni oltar Sv. Donata u kapeli sv. Donata u Pavlovcu Pregradskom (XVIII. st.), Župa Uznesenja BDM u Vinagori, snimila Z. Jembrih 2006.

Slika 25. Detalj bočne strane predele lijevog bočnog oltara Sv. Ivana Nepomuka u kapeli sv. Donata u Pavlovcu Pregradskom (XVIII. st.), Župa Uznesenja BDM, Vinagora – otkrivena godina 1773. (godina polikromacije?) i djelomično sačuvani inicijali (polikromatora?), snimila Z. Jembrih 2011.

Slika 26. Još jedno zanimljivo otkriće – na stražnjoj strani retabla bočnog oltara sv. Notburge u kapeli sv. Donata u Pavlovcu Pregradskom (XVIII. st.), Župa Uznesenja BDM, Vinagora – vidljivi crteži grafitom – predlošci za rezbarenje oltarnih ornamenata, snimila Z. Jembrih 2010.

Slika 27. Glavni oltar u pavlinskoj crkvi Blažene Djevice Marije u Svecicama (poč. XVIII. st.), snimila Z. Jembrih 2014.

Slika 28. Propovjedaonica i desni bočni oltar (XVIII. st.) na sjevernom zidu lađe u župnoj crkvi sv. Petra, Sveti Petar Orehovec, snimila Z. Jembrih 2015.

Slika 29. Zasebna drvena polikromirana skulptura sv. Sebastijana, jednog od titulara kapele (XVIII. st., kapela sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću (XVIII. st.), Župa sv. Vida, Žažina, snimila Z. Jembrih 2012.

Slika 30. Sprovodni križ i raspelo (XIX. – XX. st.?), odloženi u sakristiju, kapela sv. Josipa u Poljani Letovaničkoj (XVII. – XIX. st.) župna crkva sv. Ivana Krstitelja, Lekenik, snimila Z. Jembrih 2014.

Slika 31. Bogatstvo opreme župne crkve Blažene Djevice Marije od Pohođenja u Mariji Gorici, s procesijskom Bogorodicom s Djetetom na tronu (XVIII. st.), obučenom u svečano ruho, s perikom i nakitom, u prvom planu, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 32. Ostatak drvenoga dijela procesijske skulpture Majke Božje Očurske (XVIII. st.?), pronađen u kapeli sv. Jakoba na Očuri, Župa Presvetog Trojstva, Radoboj, preuzeto iz Zbirke fotografske dokumentacije Ministarstva kulture RH

Slika 33. *Arma christi* (XIX. st.?), rezbareno polikromirano drvo – na zapadnom zidu lađe župne crkve Svih Svetih u Neoriću, snimila Z. Jembrih 2018.

Slika 34. Drvena polikromirana skulptura Uskrsloga Krista (XIX. st.?), na glavnom oltaru u vrijeme poslije Uskrsa, župna crkva Marije Snježne, Belec, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 35. Uskršnja procesija s crkvenim barjacija od kapele sv. Jurja do župne crkve Marije Snježne u Belcu, koju predvodi kip Uskrsloga Krista (XIX. st.?), snimio D. Lesinger 2015.

Slika 36. Procesijski tron (kajkavski = *tronuš*) – štap s drvenom polikromiranom skulpturicom Majke Božje Bistričke, različiti materijali (XX. st.?), nosi se u hodočasničkim procesijama kao hodočasnički znak, župna crkva sv. Bartola u Bartolovcu, snimila Z. Jembrih 2010.

Slika 37. Procesijski tron (XX. st.?), različiti materijali, odbačen u pomoćnoj prostoriji, kapela sv. Bartola, Novi Mikanovci, Župa sv. Klare, Stari Mikanovci, snimila Z. Jembrih, 2017.

Slika 38. Prva postaja križnoga puta s kajkavskim natpisima, (XIX. st.?), pavlinska crkva Blažene Djevice Marije, Svetice, snimio J. Kokeza 2014.

Slika 39. Klupa u svetištu s grbovima kolatora (XVII. – XIX. st.), kapela sv. Mihala, Župa sv. Anastazije, Samobor, snimio A. Aranicki 2014.

Slika 40. Drvene klupe za vjernike u jednome redu (XX. st.?) u lađi kapele sv. Tome i Izidora u Donjoj Voći (XIV. – XIX. st.), Župa sv. Martina biskupa, Donja Voća, snimila Z. Jembrih 2017.

Slika 41. Gornji dio – drveno oslikano kućište krstionice (XIX. st.), župna crkva sv. Antuna Padovanskog u Krapju, snimila Z. Jembrih 2012.

Slika 42. Krstionica *in situ* u župnoj crkvi sv. Marije na Dolcu u Zagrebu (XVIII. st.), prije konzervatorsko-restauratorskih radova, snimio L. Novak 2015.

Slika 43. Kućište krstionice iz župne crkve sv. Marije na Dolcu u Zagrebu (XVIII. st.), nakon konzervatorsko-restauratorskih radova, snimio L. Novak 2015.

Slika 44. Drvena ispovjedaonica (XVIII. st.) u župnoj crkvi Bezgrješnog začeca Blažene Djevice Marije u Lepoglavi, snimio D. Šourek 2015.

Slika 45. Manual orgulja (XVIII. st.), kapela sv. Jurja u Purgu Lepoglavskoj, Župa Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije, Lepoglava, snimila Z. Jembrih 2016.

Slika 46. Orgulje s raskošno oblikovanim kućištem s prikazima anđela svirača (XVIII. st.), proštenjarska crkva Majke Božje Jeruzalemske, Trški Vrh, Župa sv. Nikole, Krapina, snimila Z. Jembrih, 2015.

Slika 47. Anđeo bubnjar, drvena polikromirana skulptura (XVIII. st.) s kućišta nestalih orgulja iz župne crkve sv. Petra u Sv. Petru Orehovcu, danas u Dijecezanskom muzeju Zagrebačke nadbiskupije, u tijeku konzervatorsko-restauratorskih radova, snimila D. Mihanović, 2015.

Slika 48. Kanonska pločica s tiskanim tekstem *Manus lavans* (XVIII. st.), nepoznato podrijetlo, Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije, fotoarhiv OKIRU

Slika 49. Kanonska pločica s tiskanim tekstom *Initium sancti Evangelii*, (XVIII. st.), nepoznato podrijetlo, Dijecezanski muzej Zagrebačke nadbiskupije, snimio M. Krištofić 2016.

Slika 50. Drveni polikromirani svijećnjak (XVIII. st.?) na menzi glavnog oltara u kapeli sv. Ivana Krstitelja u Staroj Drenčini, Župa sv. Antuna Padovanskog, Odra Sisačka, snimila Z. Jembrih 2017.

Slika 51. Drveni rezbareni i pozlaćeni neelektrificirani luster (XVIII. – XIX. st.), pronađen odbačen u sakristiji, kapela sv. Benedikta, Veliki Komor, Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije, Mače, snimio M. Fleck 2015.

Slika 52. Drveni rezbareni i pozlaćeni neelektrificirani luster (XVIII. – XIX. st.), nakon konzervatorsko-restauratorskih radova i montiranja *in situ*, kapela sv. Benedikta, Veliki Komor, Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije, Mače, snimila Z. Jembrih 2018.

Slika 53. *Vječno svjetlo* nad svetojhraništem glavnog oltara sv. Florijana u kapeli sv. Florijana, Župa sv. Nikole biskupa, Varaždin, snimila Z. Jembrih 2018.

Slika 54. Detalj izvornog inventara – bakrena posuda za svetu (blagoslovljenu) vodu – škropionica (XVIII. – XIX. st.?) u predvorju kapele sv. Jurja u Lijevim Štefankima, Župa sv. Antuna Padovanskog, Lasinja, snimio J. Kokeza 2013.

Slika 55. Detalj crkvenoga ruha izvan liturgijske uporabe, ruho je zatečeno u neprimjerenim uvjetima u ladici improvizirane crkvene zbirke u župnoj crkvi sv. Jurja Mučenika u Lešću na Dobri, snimila Z. Jembrih 2011.

Slika 56. Procesija s raspelom i crkvenim barjakom za Veliku Gospu oko župne crkve Svih svetih u Zlopolju (XVII. – XIX. st.), snimio J. Kokeza 2014.

Slika 57. Sakristijski ormar, raspelo (XIX. st.?) i ostali inventar sakristije u kapeli sv. Jurja u Purgi Lepoglavskoj, Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije u Lepoglavi, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 58. Sakristijski ormar s devastiranim ostacima inventara (XVIII. st.) u sakristiji kapele sv. Jakoba na Očuri (XV. – XVIII. st.), župa, stanje 1948., Zbirka fotografske dokumentacije Uprave za zaštitu kulturne baštine Minitarstva kulture RH.

Slika 59. Pod od kamenih ploča i pokrov grobnice unutar poda lađe župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Zlataru, neposredno nakon fotografiranja devastirani i zamijenjeni suvremenim popločenjem, snimila Z. Jembrih, 1999.

Slika 60. Pod lađe popločan rimskim ciglama u sekundarnoj uporabi, kapela sv. Petra i Pavla u Boku Palanječkom, Župa sv. Kvirina, Sisak, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 61. Dovršavanje konzervatorsko-restauratorskih radova *in situ* na tabernakulu (radionica Stuflesser, poč. XX. st.) u kapeli Presvetog Srca Isusova u sklopu kuće Betanija na Velom Lošinju (XX. – XXI. st.), snimila Z. Jembrih 2016.

Slika 62. Tabernakul (radionica Stuflesser, poč. XX. st.) u kapeli Presvetog Srca Isusova u sklopu kuće Betanija na Velom Lošinju (XX. – XXI. st.) u liturgijskoj funkciji u rekonstruiranoj kapeli nakon konzervatorsko-restauratorskih radova, snimila D. Mihanović 2016.

Slika 63. Slučajno pronađena teško oštećena drvena skulptura nepoznatog sveca (XVII. st.?), u kapeli sv. Marije Magdalene u Kuzmincu, Župa sv. Mihaela, Mihovljan, snimila S. Damiani 2008.

Slika 64. Drvena skulptura nepoznatog sveca (XVII. st.?), nakon konzervatorskih radova, snimila M. Miklin 2009.

Slika 65 a, b, c, Glavni oltar (XVIII. st.), s recentnom skulpturom sv. Marije Magdalene (kraj XX. st.), zatečeno stanje, stanje u tijeku i nakon konzervatorsko-restauratorskih radova, kapela sv. Marije Magdalene u Kuzmincu Veterničkom, (XVII. st.), Župa sv. Mihaela, Mihovljan, fotografirala L. Križaj 2005. – 2015.

Slika 66. Pogled na sjeverni zid lađe kapele sv. Marije Magdalene i konzerviranu drvenu skulpturu nepoznatog sveca nakon konzervatorskih radova, snimila Z. Jembrih 2014.

Slika 67. Sv. misa u župnoj crkvi Marije Snježne u Belcu (XVIII. st.), snimio Jure Kokeza 2017.

Slika 68. Detalj ulaza u prostor oko župne crkve sv. Barbare u Gornjem Vrapču, ograđen cinktorom, XXVIII. st., snimila Z. Jembrih 2011.

Slika 69. Plastično cvijeće i plastična Bogorodica na menzi devastiranog desnog bočnog oltara u kapeli sv. Jakova na Očuri – snimila Z. Jembrih 2014. – nevina pučka inscenacija u pokušaju nadomještanja inventara koji je nestao.

Slika 70. Crkva Gospe od Utočišta u Aljmašu, sagrađena 2001. od arhitekata M. Furlan Zimmerman, I. Gajšak i M. Buvinića, na mjestu crkve srušene od strane srpskih paravojnih jedinica u Domovinskom ratu 1991., preuzeto s:

https://www.google.com/search?q=Aljma%C5%A1+crkva&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiHo8qZlunfAhVMkMMKHXYAJgQ_AUIDigB&biw=1747&bih=679#imgsrc=FtAVzZyZPpeicM:&spf=1547328060087 (13. 1. 2019.)

Slika 71. "Silentium – contemplatio" (2000.), prostorna intervencija multimedijalnog umjetnika Igora Grubića u predavaonici Akademije likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu – na tragu potrage za sakralizacijom prostora?, fotografija rada u vlasništvu Z. Jembrih, snimio J. Kokeza 2019.

Slika 72. "Silentium – contemplatio" (2000.) prostorna intervencija multimedijalnog umjetnika Igora Grubića u predavaonici Akademije likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu – na tragu potrage za sakralizacijom prostora?, fotografija rada u vlasništvu Z. Jembrih, snimio J. Kokeza 2019.

Slika 73. Unutrašnjost katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije u Puli (IV. – V. st.), trobrodni bazilikalni prostor tzv. sjevernojadranskoga tipa, pogled od svetišta prema ulazu, preuzeto iz:

https://www.google.com/search?q=katedrala+u+puli&source=Inms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjzJmJeKl-nfAhWRtYsKHdj8AksQ_AUIDigB&biw=1747&bih=679#imgsrc=I0RX018-RBduvM:&spf=1547328294264 (13. 1. 2019.)

Slika 74. Ranokršćanski kompleks oko groba sv. Dujma na Manastirinama (IV. – V. st.) arheološki lokalitet Salona / Solin, snimila Z. Jembrih 2018.

Slika 75. Episkopalni kompleks (poč. V. – VI. st.), arheološki lokalitet Salona / Solin, snimila Z. Jembrih 2018.

Slika 76. Kapela sv. Nikole (XV. st.), lijevo gore i sužupna crkva sv. Anastazija (kraj XX. st.), Solin – stanje nakon dvije tisuće godina kršćanske kulture, snimila Z. Jembrih 2018.

Slika 77. Unutrašnjost župne crkve sv. Blaža u Zagrebu – pogled na svetište, prema projektu arhitekta V. Kovačića (1912. – 1915.); stotinu godina kasnije (2012. – 2017.): arhitekt Ž. Kovačić, realizacije suvremenih umjetnika: A. Kauzlarić-Atača, A. Novoselca, Z. Kesera, M. Garčevića, T. Buntaka, preuzeto s <http://www.politikaplus.com/novost/133065/crkva-sv.-blaza-za-noc-muzeja-predstavlja-jaslice-i-uredeno-svetiste> (12. 2. 2018.)

Slika 78. Tradicionalna sv. misa – svećenik okrenut prema oltaru u činu euharistije, preuzeto s https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Missa_tridentina_002.jpg

Slika 79. Sv. misa nakon postkoncilske obnove – svećenik okrenut prema puku u činu euharistije, preuzeto s https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Missa_tridentina_002.jpg

Slika 80. Stanje *in situ*: drveni svijećnjaci (XVIII. – XIX. st.) – izvan uporabe postali su dio otpada odbačenog u pomoćnoj prostoriji uz proštenjarsku crkvu Sveta tri kralja u Kominu, Župa sv. Marije Magdalene, Bisag, snimila M. Ožanić 2017.

Slika 81. Drveni polikromirani svijećnjaci i kanonske pločice (XVIII. st.) vraćeni na menzu glavnog oltara u kapeli sv. Filipa i Jakova u Gradišću, Župa sv. Anastazije Samobor, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova, snimila Z. Jembrih 2014.

Slika 82. Radovi zaštite na dijelu odbačene propovjedaonice (XVIII. st.) iz župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Maču, pronađen u devastiranome stanju u “depou” Muzeja seljačkih buna u Gornjoj Stubici tijekom studentske restauratorske prakse, snimila Z. Jembrih 2012.

Slika 83. Detalj stanja oslikane unutrašnjosti drvene kapele sv. Fabijana i Sebastijana u Letovaniću (XVIII. st.), Župa sv. Vida, Žažina, snimila Z. Jembrih 2012.

Slika 84. Jedna od kapela unutar stare jezgre grada Cresa, sakralni prostor koji više nije u liturgijskoj funkciji – pretvoren u skladište nepotrebnih i odbačenih *predmeta*, snimila Z. Jembrih 2013.

Slika 85. Dio cinktora – župna crkva sv. Jurja na bregu, Lopatinec (XVIII. st.), stanje nakon urušavanja zvonika i oštećivanja dijela cinktora, snimila Z. Jembrih 2012.

ZAHVALE

Danku Šoureku

Barbari Horvat Kavazović

Juri Kokezi
